

Lakenloodjes

**een studie naar de toepasbaarheid van
stadswapens voor de datering van
Hollandse lakenloden uit de 13e tot en
met de 19e eeuw**

Robbert-Jan Boon

Afbeelding 1: verzameling lakenloodjes.

Foto: R.J. Boon

Lakenloodjes

**een studie naar de toepasbaarheid van
stadswapens voor de datering van
Hollandse lakenloden uit de 13^e tot en
met de 19^e eeuw**

Auteur: R.J. Boon
Studentnummer: s0803790
Bachelor Thesis
Begeleider: drs. E. J. Bult
Specialisatie: Prehistorie van Noordwest Europa
Universiteit Leiden, Faculteit der Archeologie
Den Haag, Juni 2012

Voorwoord

Als eerste wil ik graag mijn dank betuigen aan mijn scriptiebegeleider drs. Epko J. Bult. Ten eerste om mij op het idee te brengen om eens aan de slag te gaan met de lakenloodjes die door de meeste archeologen en amateurs met de rug worden aangekeken en ten tweede omdat, toen het plan eenmaal concrete vormen aannam, hij zich als echte begeleider heeft bewezen die zich tomeloos inzette om mijn onderzoek in goede banen te leiden.

Ten tweede gaat een grote dank uit naar Jan-Willem Bron. Vanaf het moment dat zijn hulp gebruikt kon worden, heeft hij zich ingezet om mij op elk vlak te helpen. Dit beperkte zich niet alleen tot het corrigeren van fouten, maar ook het introduceren van nieuwe contacten die mij op hun beurt weer aan archeologische collecties konden helpen. Bovendien stond Jan-Willem letterlijk dag en nacht voor mij klaar.

Ik kan met zekerheid zeggen dat ik zonder bovengenoemde personen dit onderzoek niet tot zulks een goed en compleet geheel had kunnen volbrengen en hiervoor ben ik beiden zeer dankbaar!

Inhoudsopgave

1. Introductie	5
1.1 Probleemstelling	6
1.2 Vraagstelling	7
1.3 Beperkingen	10
2. Wat zijn lakenloden?	11
3. Methodiek en aanpak	14
3.1 Datering: problemen en oplossingen	14
3.2 Informatiebronnen	15
3.2.1 Lakenloodjes	15
3.2.2 Stadswapens	16
4. De lakenhandel en -nijverheid in een notendop	17
4.1 Algemeen	17
4.2 Amsterdam	20
4.3 Leiden	22
4.4 Delft	23
5. De stadswapens	27
5.1 Algemeen	27
5.2 Amsterdam	30
5.3 Leiden	37
5.4 Delft	42

6. De lakenloden	48
6.1 Algemeen	48
6.2 Amsterdam	48
6.3 Leiden	56
6.4 Delft	64
7. Synthese	71
8. Conclusie	80
-Nederlandstalige samenvatting	82
-Engelstalige samenvatting/summary	83
Bibliografie	84
-Boeken	84
-Websites	86
-Lijst van afbeeldingen	94
Bijlagen	93
-Catalogus van onderzochte Leidse, Delftse en Amsterdamse lakenloden	
-Database van lakenloden uit particuliere en archeologische collecties	

1. Introductie

Al vanaf de vroege middeleeuwen ligt op het gebied van handel een grote nadruk op de lakennijverheid in de Lage Landen. Ten tijde van Karel de Grote blijkt de Friese lakenhandel een zeer belangrijke bron van inkomsten te zijn, aangezien deze lakens zelfs in het Middellandse Zeegebied en in de Levant voorkomen. De monnik van Sint-Gallen, die rond 890 een biografie over Karel de Grote schrijft, vermeldt een geschenk in de vorm van een Fries laken, dat Karel de Grote aan de Kalief van Baghdad, Haroen ar-Rachid, geeft (Poelman 1908, 132).

Er is nog steeds heel weinig bekend over deze Friese lakens, of "*pallia*", zoals deze genoemd worden (Poelman 1908, 132). Mede vanwege het grote tekort aan geschreven bronnen uit de vroege middeleeuwen (Grijzenhout 2007, 25), maar ook omdat textiel een vergankelijk materiaal is, is nog steeds niet bekend waaruit deze Friese lakens precies bestonden. Er wordt aangenomen dat er verschillende soorten waren, in verschillende kleuren en kwaliteiten, welke gelijkstonden aan de mate van grofheid van het laken. (Poelman 1908, 132). In de scriptie van L. van Vught, die handelt over de lakenhandel in Dorestad, wordt verduidelijkt hoeveel aspecten van de Friese lakens en vooral de handel daarin, nog als onbekend bestempeld moeten worden (van Vught 2010, 3-38) en dat aanvullend onderzoek absoluut noodzakelijk is, wil men deze nijverheid en handel beter leren begrijpen.

Dit is slechts één voorbeeld van de complexiteit van het onderwerp en de problemen waar men tegen aan kan lopen bij het onderzoeken van textielnijverheid en -handel. Bovenstaand voorbeeld geeft ook weer dat er veel meer bij een dergelijk onderwerp komt kijken dan op het eerste gezicht lijkt.

In tegenstelling tot de vroege middeleeuwen, waar geschreven bronnen zeldzaam zijn (Grijzenhout 2007, 25), is er voor de periode vanaf de 13e eeuw zeer veel schriftelijke informatie beschikbaar. Niet alleen heeft dit te maken met de grootschalige verschriftelijking in de volle en late Middeleeuwen (Blockmans & Hoppenbrouwers 2009, 16), maar ook met de toegenomen koopkracht van de bevolking en de steeds groter wordende vraag naar kwalitatief hoogstaande materialen, welke niet alleen voor eigen gebruik, maar toch vooral voor de (internationale) handel bestemd waren en waardoor Europa uiteindelijk uit heeft

kunnen groeien tot één van de rijkste en meest succesvolle werelddelen (Blockmans & Hoppenbrouwers 2009, 18-21).

De vraag naar kwaliteit brengt niet alleen grote concurrentie op gang, maar tegelijkertijd ontstaat de wens om kwalitatief hoogstaand materiaal te onderscheiden van het mindere materiaal. Dit niet alleen om een zekere naamsbekendheid op te bouwen en daardoor een hogere prijs te kunnen legitimeren, maar ook om de concurrentie van namaakproducten van mindere kwaliteit de kop in te drukken. Het gebruik van een loden verzegeling om een partij textiel voorzag in deze behoefte. Dit is in de late middeleeuwen en Nieuwe tijd een steeds sterker wordende tendens en is met name voor de lakennijverheid en -handel archeologisch goed aantoonbaar. Er zijn er al lakenloden bekend vanaf de 13e eeuw (Baart 1988, 99-106; Bult 2002, 10-11). Ook wordt de eerste stedelijke lakenindustrie al in de late 13e en vroege 14e eeuw in historische bronnen genoemd in steden als Delft en Amsterdam (Baart 1977, 110).

1.1 Probleemstelling

Als metaaldetectorfanaticus, lid van verschillende internetfora met het onderwerp metaaldetectie en niet in de laatste plaats als archeologiestudent, is mij in de loop der tijd opgevallen dat detectoramateurs het vinden van lakenloden minder interessant vinden dan de meeste andere voorwerpen. Dit heeft er niet alleen mee te maken dat er geen geldelijke waarde aan een loodje vast zit, maar ook omdat de kennis van deze voorwerpjes bij de meeste mensen nihil is. Dit is overigens niet alleen het geval bij metaaldetectorzoekers en amateurs. Ook bij professionals bleek dat weinig kennis in huis is over deze loden. Bij mijn bezoek aan een archeologisch depot waren alle lakenloden uitgespreid en ik moest maar even kijken welke waar vandaan kwamen en hoe oud ze waren. Bovenstaand voorbeeld schetst de algemene houding en kennis die men ten opzichte van lakenloodjes heeft, zodat er wel degelijk sprake is van een kennislacune.

Deze kennislacune betreft niet alleen de herkomstbepaling van de loden, maar zeker ook de datering van de loodjes. Over het algemeen worden deze voorwerpen gedateerd van de 13e tot en met de 18e eeuw. Om goede uitspraken te kunnen doen over de krimp en de uitbreiding van lakenhandel van verschillende steden, is dit niet nauwkeurig genoeg.

Ondanks dat de textielproductie en -handel in de middeleeuwen en de tijd die daarop volgde één van de belangrijkste pijlers van de samenleving was, is er door deze kennislacune vanuit

archeologische bronnen geen goed zicht op de textielproductie en de daarin opgetreden veranderingen.

1.2 Vraagstelling

In deze scriptie wil ik mij toespitsen op de laat en -post middeleeuwse lakennijverheid en -handel middels de daarbij gebruikte lakenloden. Lakenloden geven namelijk informatie over de kwaliteit en de herkomst van het laken waaraan deze bevestigd was. Met behulp van stadswapens en -zegels wil ik onderzoeken of het mogelijk is om lakenloden nauwkeurig te dateren om zo de ontstane kennislacune te verkleinen. Stadswapens en -zegels bieden hierin misschien uitkomst. Deze zegels hebben in de loop der tijd veranderingen ondergaan, zodat hierin mogelijk de kracht van het nauwkeurig dateren van lakenloden ligt, omdat aangenomen wordt dat veranderingen in het stadswapen veranderingen in de afbeelding van het stadswapen op de lakenloodjes tot gevolg zal hebben gehad.

De hoofdonderzoeksvraag luidt als volgt: "Hoe toepasbaar zijn stadswapens en -zegels voor de exacte datering van lakenloden uit de 13e tot en met de 18e eeuw?" En kan met behulp van de datering inzicht in de productieomvang en handel in laken in beeld worden gebracht?

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, is deze opgesplitst in enkele deelvragen. De eerste deelvraag spitst zich toe op de stadswapens en de veranderingen die deze hebben ondergaan. Hoe zien de stadswapens van de lakenproducerende steden eruit en hoe zijn deze in de loop der tijd veranderd? En wanneer zijn die veranderingen opgetreden?

Verder zal bekeken worden hoe de wapens op lakenloden eruit zien en of deze te correleren zijn aan de contemporaine stadswapens van die steden. De tweede deelvraag luidt dan ook of de stadswapens op lakenloden hetzelfde eruit zien als het stadswapen zelf en of de wapens op de loden de veranderingen die worden aangebracht in het stadswapen volgen.

Indien stadswapens en -zegels een instrument blijken te zijn om lakenloden te dateren, wat kan dit vertellen over de dynamiek van de lakenhandel op zowel lokaal, regionaal als bovenregionaal niveau? Hoe wordt de omvang van de lakenhandel weerspiegeld in de lakenloden en kunnen daarin veranderingen in de tijd mee worden vastgesteld? Om inzicht in deze vraagstelling te krijgen, is het onmogelijk om in het kader van deze scriptie alle textielproducerende steden onder de loep te nemen. Er zijn daarom drie steden

geselecteerd: Amsterdam, Leiden en Delft.

Er is voor deze drie steden gekozen om de volgende redenen: ten eerste heeft elk van deze drie steden een bloeiperiode die niet of nauwelijks samenvalt met één van de andere steden. In principe volgen ze elkaar op, waardoor een verschuiving zichtbaar zou moeten worden in de frequentie van lakenloden in elk van deze steden. Als eerste van deze drie steden, bloeit de Amsterdamse textielindustrie op.

Afbeelding 2: Amsterdam, Leiden en Delft met een straal van 15 kilometer eromheen.

Afbeelding samengesteld met behulp van www.freemaptools.com.

Vervolgens beleeft de Leidse textielindustrie haar hoogtepunt en als de Leidse textielindustrie in kracht afneemt, bloeit de Delftse textielindustrie op (Van Lanschot Hubrecht 1984, 3-4; Van Berkel 1981, 82-86).

Het is interessant om te onderzoeken of deze verwachte verschuiving ook daadwerkelijk archeologisch waarneembaar is. Echter, een vereiste hiervoor is een nauwkeurige datering van de lakenloden.

Een tweede reden is dat, als men een cirkel met een straal van 15 kilometer om elk van de steden trekt, zichtbaar wordt dat deze 15 kilometer gezien kan worden als het verzorgingsgebied van elk van deze drie steden. Hierdoor wordt dan niet alleen duidelijk tot

welke stad een gevonden lood moet worden gerekend, maar ook of een tussengelegen dorp of stad echt tot het verzorgingsgebied van de dichtstbijzijnde stad behoorde (afbeelding 2). Ook is het interessant om te onderzoeken hoeveel textiel er van een verder weg gelegen centrum afkomstig is en of dat in de loop der tijd veranderd is. Uit afbeelding 2 blijkt onder andere dat het gebied rondom Zoetermeer in het verzorgingsgebied van zowel Delft als Leiden valt. De rode streep geeft de verdeling van het Delftse en het Leidse gedeelte aan (afb. 2). Van dit gebied is het interessant om te zien welke lakenloden hier in welke periode het meeste voorkomen. Hiervoor zal een nauwkeurige datering van lakenloden onontbeerlijk zijn.

Door de lakenloden die in deze drie steden zijn gevonden of afkomstig zijn uit een gebied met een straal van 15 kilometer daar omheen te vergelijken met de stadswapens en -zegels van die steden, is gepoogd de lakenloden te dateren. In het ideale geval zouden in Amsterdam, Delft en Leiden de oudste loden uit Amsterdam komen, de iets jongere uit Leiden en de jongste van de drie zouden de Delftse lakenloden zijn. Ook is de verwachting dat de Amsterdamse loden in Amsterdam de grootste groep zijn, in Leiden de Leidse loden en in Delft de Delftse loden, aangezien alle drie de steden continu voor hun thuismarkt hebben geproduceerd. Interessant wordt het bijvoorbeeld, wanneer dit níet het geval is (meer import dan lokale productie?) Ook is het interessant om te bekijken vanaf welke tijd er ook andere loden veelvuldig voorkomen in de assemblages uit deze drie steden. Dit kan aangeven dat de lokale industrie niet toereikend is om in de lokale vraag te voorzien. Ook kan dit betekenen dat men naar andere manieren heeft gezocht om bijvoorbeeld hoge lokale prijzen te ontwijken.

Maar zoals hiervoor is een nauwkeurige datering nodig. Mochten stadswapens en -zegels geen uitkomst bieden, dan zijn de hierboven besproken scenario's slechts droombeelden om vast te stellen.

Voor het beantwoorden van deze vragen het opstellen van een typo-chronologische ontwikkeling van lakenloden uit Amsterdam, Leiden en Delft een noodzakelijke voorwaarde zijn.

1.3 Beperkingen

Deze scriptie gaat over lakenloden uit Leiden, Amsterdam en Delft en die zijn gevonden in of nabij één van deze drie steden. Grofweg is de ontwikkeling van de lakenindustrie chronologisch in te delen in drie tijdvakken, waarin één van de voorgenoemde steden de lakenindustrie op bovenlokaal niveau heeft gedomineerd. Als eerste, rond de 14e en 15e eeuw, is Amsterdam als grote lakenindustrie opgekomen. Hierna kwam Leiden in de 17e eeuw ten tonele en vervolgens, ongeveer gelijktijdig met de tijd dat de handel uit Leiden weer in kracht afneemt, bloeit aan het einde van de 17e eeuw de Delftse lakenindustrie op (Van Lanschot Hubrecht 1984, 3-4; Van Berkel 1981, 82-86).

In deze scriptie zal eerst worden behandeld wat een lakenlood precies is. Daarna zal uiteen gezet worden waarom juist lakenloden zo interessant en bruikbaar zijn voor de studie naar de productie van- en handel in textiel. Vervolgens zal worden ingegaan op de gebruikte methode om informatie te verzamelen en tot goede determinaties te komen. Ten slotte zullen de conclusies worden gepresenteerd en de vraagstelling worden beantwoord.

In deze scriptie wordt slechts een klein deel van de lakenindustrie aan de hand van lakenloden in Nederland behandeld. Het is een interessante materie waar aan nog niet eerder aandacht is besteed. Er zal dan ook geen compleet beeld worden gegeven van de archeologische zichtbaarheid van de gehele Nederlandse lakenindustrie, maar er is juist voor gekozen om een klein deel ervan in detail te bestuderen, te weten de steden Amsterdam, Leiden en Delft, zodat er later aanvullende informatie aan kan worden toegevoegd voor andere gebieden of steden.

2. Wat zijn lakenloden?

Om te begrijpen waarom lakenloden archeologisch interessant zijn, is het noodzakelijk om eerst te weten wat een lakenlood is, wat de verschillende soorten lakenloden zijn en hoe ze gebruikt worden.

Een lakenlood is een loden voorwerp dat in ongebruikte staat uit twee ronde plaatjes bestaat, waarvan één plaatje aan de binnenkant een kegelvormige pin bevat. Het andere plaatje heeft in het midden een opening. De twee plaatjes zijn onderling verbonden door een strip lood (afb. 3).

Afbeelding 3: Binnenzijde van een ongebruikt lakenlood.

Foto: www.collectie.museumrotterdam.nl

Zodra het lood gebruikt wordt, wordt een stuk textiel over het ringvormige plaatje geschoven. Daarna wordt het tweede plaatje met de kegelvormige pin met behulp van het loden stripje omgebogen, door het textiel heen geprikt en door het gat van het andere plaatje gedrukt. Daarmee komt het textiel vast te zitten tussen de twee plaatjes. Tot slot wordt met een tang, zoals in afbeelding 4, het loodje aan beide kanten dichtgedrukt en daarmee het nog uitstekende deel van het kegeltje, wat door het gat gestoken was,

platgedrukt. Hierdoor wordt het overgebleven deel van het kegeltje zodanig vervormd, dat het de diameter van het gat in de ring overlapt, zodat het loodje niet meer los kan komen van het stuk textiel. Daarmee is de verzegeling compleet. Lood is een uitermate geschikt metaal voor dit doeleinde, omdat lood een zacht metaal is dat makkelijk vervormt. Om deze reden is voor de verzegeling van textiel uitsluitend gebruik gemaakt van lood.

Een gebruikt lakenlood kan in diameter variëren van enkele millimeters tot zeer grote exemplaren, waarvan de diameter soms wel de tien centimeter kan bereiken.

Afbeelding 4: Dergelijke tangen werden gebruikt om het verzegelproces af te ronden.

Foto: www.lakenhal.nl.

Juist het laatste deel van de verzegeling, de completering met behulp van een tang, is belangrijk voor de bepaling van de herkomst en de datering van een lakenlood. In de tang staat namelijk het stempel met essentiële informatie, zoals een stadswapen, het jaartal, het gebruikte textiel, de lengte van de stof en de kwaliteitsgradatie van het verzegelde textiel.

Om deze reden kan een lakenlood bijna zo interessant geacht worden als bijvoorbeeld een munt, daar de meeste loden evenveel of zelfs meer informatie bevatten.

De controle op de lakenproductie stond onder streng toezicht van het stadsbestuur, hetgeen opmerkelijk te noemen is, omdat dit slechts in Holland het geval was. In de rest van Nederland werd het toezicht en de controle uitgevoerd door het gildebestuur (Van Lanschot Hubrecht 1984, 5; Kaptein 1998, 46). Bij het keuren van een laken, een proces dat zich in en voor de lakenhal van de betreffende stad voltrok, met als doel het op de markt brengen van uitsluitend kwalitatief hoogstaande producten, werd een goedgekeurd laken van een laatste lood voorzien (Kaptein 1998, 42).

Deze informatie diende in vroeger tijden de koper: het lood immers, stond voor de kwaliteit van het textiel dat men kocht.

Tegenwoordig dient het de archeoloog: hoewel een jaartal de meest ideale indicator is, komt dat slechts sporadisch voor, maar een stadswapen is bijna altijd present. Juist dat stadswapen voorziet een archeoloog van de informatie over de plaats waar het textiel is vervaardigd. Door de veranderingen die menig stadswapen in de loop der tijd heeft ondergaan, valt een lood met stadswapen, ondanks het ontbreken van een concreet jaartal, waarschijnlijk toch nauwkeurig te dateren.

3. Aanpak en methodiek

3.1 Datering: problemen en oplossingen

Lakenloden lijken ideale indicatoren voor lakenproductie en (boven-)regionale handel in lakens. Maar hoe zijn deze lakenloden terug te leiden naar een plaats van herkomst en datering? Zoals hierboven al beschreven, worden lakenloden zelden voorzien van een jaartal waardoor de aanwezigheid ervan in de regel niet gebruikt kan worden voor een nauwkeurige datering.

Een typochronologie voor lakenloden is op grond van hun vorm niet op te stellen, aangezien de vorm eeuwenlang hetzelfde is gebleven. Dit blijkt onder andere uit lakenloden welke in Amsterdam bij verschillende opgravingen zijn gevonden (Baart 1977, 110-125). De meeste van de daar gevonden loden stammen uit de 17^e en 18^e eeuw, maar ook komen loden uit de 16^e eeuw voor en er is zelfs een lood gevonden op een terrein waar zich tot 1410 een klooster heeft bevonden. Gesteld wordt, dat dit lood uit deze zelfde tijd als het klooster stamt (Baart 1977, 110-125). Ondanks de enorme hoeveelheid tijd die tussen de productie van deze loden zit, is de vorm in de loop van de tijd onveranderd gebleven en blijkt daardoor de onbruikbaarheid van de vorm voor datering.

Een ander probleem met de datering van lakenloden betreft die van contextgegevens. In een ideaal geval is er sprake van een gesloten context, die nauwkeurig te dateren is en waarin het liefst nog voorwerpen worden gevonden met jaartallen of merkjes waaruit een nauwkeurige datering te herleiden valt. Indien in een dergelijke opgraving een lakenlood wordt gevonden, dan is deze zeer waarschijnlijk vrij nauwkeurig te dateren. In de praktijk echter, blijkt dat dit bijna nooit het geval is. Bij een opgraving heeft men al snel te maken met een periode die enkele tientallen jaren omvat en daardoor blijven onder andere lakenloden meestal met onnauwkeurig gedateerd. In ieder geval te onnauwkeurig voor het onderhavige onderzoek.

Bovendien is het merendeel van de lakenloden gevonden door detectoramateurs buiten opgravingen, waardoor deze loden nagenoeg contextloos zijn. Hooguit is de plaats waar het lood is gevonden, bij benadering bekend.

Een oplossing voor bovenstaande problemen is mogelijk te vinden in de heraldiek ofwel de wapenkunde: de wetenschap die zich bezighoudt met het ontstaan, het gebruik en de toepassing van wapens (Pama 1987, 1). Stadswapens zijn in de loop der tijd aan vele veranderingen onderhevig geweest (Pama 1987, 2). Aangezien het niet de insteek van mijn onderzoek is, zal ik de redenen van deze veranderingen achterwege laten en me vooral concentreren op de feitelijke veranderingen die hebben plaatsgevonden in de stadswapens van de steden die ik gebruik voor deze scriptie. Zoals eerder gesteld, wordt een lakenlood bijna altijd voorzien van een stadswapen. Aan de hand van de veranderingen die in stadswapens hebben plaatsgevonden die bovendien vrijwel altijd historisch zijn gedocumenteerd, ligt hierin de potentie van het nauwkeurig dateren van lakenloden.

Aan de hand van de sporadisch voorkomende gedateerde lakenloden, die bovendien zijn voorzien van een stadswapen, maar vooral op basis van de stadswapens afgebeeld op deze loden, zal ik trachten tot nauwkeurige dateringen te komen, om zo de toepasbaarheid van stadswapens proberen te bewijzen.

3.2 Informatiebronnen

3.2.1 Lakenloodjes

Lakenloden zijn niet zeldzaam (Bult 2002, 10-11). Het is dan ook geen verrassing dat elke archeologische dienst wel lakenloden in huis heeft. Voor de lakenloden van de steden die in dit onderzoek zijn betrokken, is in elk van deze steden bij de daar aanwezige archeologische diensten gezocht naar determineerbare loden.

Een tweede, minstens even bruikbare informatiebron is een leger van metaaldetectoramateurs, welke door het hele land actief zijn. Via verschillende fora op het internet zijn vele foto's van lakenloden en beschrijvingen van vindplaatsen beschikbaar. Eenieder zou zich nu af kunnen vragen waarom juist metaaldetectoramateurs zoveel lakenloden vinden. Dit heeft met verschillende factoren te maken: ten eerste is er de categorie "piepers" die in de binnenstad regelmatig op bouwterreinen en braakliggende stukken grond met hun metaaldetector zoekt, waarbij veel loden worden gevonden. Een andere, veel grotere categorie piepers zijn de zoekers die op weilanden en akkers buiten de

stad zoeken. Op deze weilanden en akkers werd in het verleden veel stadsafval verspreid. Vaak worden deze weilanden en akkers namelijk gebruikt als baggerdepot voor slootbagger en overtollige grond, welke uit de binnenstad afkomstig is en waar daar zelf geen ruimte voor is. Bovendien werd tot in de 18e eeuw veel afval uit beerputten ter bemesting over het land verspreid. Beer uit de stad kon door particulieren gratis worden weggebracht, maar boeren van buiten de stad dienden te betalen voor de beer, aangezien zij dit gebruikten voor het bemesten van hun land. Er bestond dus een handel in beer (pers. comm. Epko Bult). Tussen de inhoud van beerputten bevinden zich onder andere regelmatig lakenloodjes. Bovendien lopen door sommige weilanden buiten de grote steden belangrijke waterwegen, of waterwegen welke in vroeger tijden van groot belang waren. Mede door de “ontvangstplicht baggerspecie” zijn landeigenaren verplicht om bij baggerwerkzaamheden aan de waterwegen, de bagger die hierbij uit het water verwijderd wordt op hun land te accepteren en te laten verspreiden (www.kcwaterbodern.nl). Ook in deze bagger is de kans groot dat zich interessante voorwerpen bevinden, waaronder lakenloden. Gesteld kan worden dat ten aanzien van deze losse vondsten de context verdwenen is. Ondanks dat dit het geval is, zijn deze loden niet minder waardevol en bruikbaar voor het onderzoek. De voornaamste reden hiervoor is de in de vorige paragraaf genoemde datering en herkomstbepaling op basis van stadswapens.

3.2.2 Stadswapens

Voor wat betreft de stadswapens en de veranderingen daarin, is er buiten gedrukte bronnen die ik tot mijn beschikking heb, veel informatie te halen uit gemeentearchieven. Er is dan ook gebruik gemaakt van de informatie die in de gemeentearchieven van de steden die in het onderzoek zijn betrokken, gebruikgemaakt.

4. De lakennijverheid en -handel in een notendop

Om de lakennijverheid en -handel beter te kunnen begrijpen, is het onontbeerlijk om de nijverheid en handel in lakens van de drie steden onder de loep te nemen. Eerst zal het productieproces van lakens worden behandeld. Daarna volgt de lakenhandel en productie van elk van de drie steden om aan te geven hoe en wanneer de bloeitijden van deze steden waren en wanneer de handel weer terug liep.

4.1 Algemeen

Allereerst is het belangrijk om te weten dat laken en textiel in principe twee verschillende begrippen zijn. Laken is namelijk één van de vele soorten weefsels die werd geproduceerd, tezamen met andere weefsels waaronder warpen, baaien, saaien, rassen, greinen, fustenen en raspen. Toch wordt tegenwoordig over lakens gesproken als men het over één van deze weefsels heeft. Ook in dit onderzoek is dit gebeurd: als over de lakenindustrie gesproken wordt, vallen hieronder ook alle hierboven genoemde specialistische takken van deze industrie (Van Lanschot Hubrecht 1984, 2-5). Een tweede misvatting is dat het bij de lakenindustrie daadwerkelijk om lakens gaat als eindproduct. Niets is echter minder waar, daar laken werd gebruikt om kleding van te maken (Van Lanschot Hubrecht 1984, 5). De superieure kwaliteit van dit weefsel zorgde ervoor dat kledij die hiervan vervaardigd werd, een leven lang meeinging. Waarschijnlijk komt hier dan ook de uitdrukking: *"van hetzelfde laken een pak"* vandaan (Van Lanschot Hubrecht 1984, 5).

De vervaardiging van een laken was een arbeidsintensief en tijdrovend proces. De oorspronkelijke grondstof voor lakens was wol. In Leiden was dit aanvankelijk de inlandse wol, al in de loop van de 13e eeuw de kwalitatief veel betere Engelse wol (Kaptein 1998, 32) en uiteindelijk Spaanse wol (Van Lanschot Hubrecht 1984, 6). Als eerst diende deze wol ingekocht te worden. Dit werd gedaan door drapeniers (ook wel drapiers genoemd). De drapiers besteedden steeds de verschillende deelbewerkingen, waarover hierna meer, uit aan verschillende deelbewerkers (Van Der Wiel 2001, 13; Kaptein 1998, 43). Uiteindelijk was de drapier steeds op weg met een half afgemaakt laken, op weg naar de volgende deelbewerker totdat het gehele productieproces was afgerond en het laken klaar was voor de verkoop. De drapier was dus de eindverantwoordelijke voor het laken, en verdiende daar dan ook het meeste geld aan (Van Der Wiel 2001,13; Kaptein 1998, 43).

Het was niet zeldzaam dat de ruwe wol nog aan de huid van het schaap werd aangeleverd. De wol werd dan eerst van de huid verwijderd; na een weekproces werden de huiden te drogen gehangen, waarna de wol van de huid werd verwijderd. Dit proces wordt het plooiten genoemd (Van Lanschot Hubrecht 1984, 6).

Alvorens de wol tot garen gespind konden worden, diende de wol gewassen, gekamd en gepluisd te worden. Een laatste bewerking voor het spinnen was het kaarden: het met een kaart, een borstelachtig instrument met kleine haakjes, de wolhaartjes zo plaatsen dat ze allemaal netjes naast elkaar kwamen te liggen (Van Daalen 1977, 23; Van Lanschot Hubrecht 1984, 6).

Afbeelding 5: een 18e eeuwse schilderij met daarop 16 deelbewerkingen van laken.

(Van Der Wiel 2001.

Na het spinnen was het garen nog niet gereed om te weven: het garen moest nog op klossen worden gewonden, het babijnen. Ook was het kettingpappen nog noodzakelijk: een bewerking waarbij het garen van een dun laagje lijm werd voorzien, zodat deze tijdens het weven niet zou breken (Van Lanschot Hubrecht 1984, 6).

Nu kon er geweven worden. Nadat een laken was geweven, werd deze nauwkeurig bestudeerd op fouten en oneffenheden. Noppers en nopsters vervulden deze taak: bij de ontdekking van een fout of oneffenheid, werd deze verwijderd met behulp van nopijzers, messen en scharen (Van Lanschot Hubrecht 1984, 6).

Hierna werden de lakens geverfd door ofwel blauwververs, wiens kleurenpalet bestond uit lichtblauw, donderblauw, lichtgroen, donkergroen en een soort zwart dat men moreit noemde, ofwel roodververs, wie in de kleuren lichtrood, donkerrood, paars, licht en donkergroen en (hoog-)gele kleuren verfd (Van Lanschot Hubrecht 1984, 6-7). Echter, het gebeurde ook dat de garens vóór het weven al werden geverfd, wat een betere resultaat opleverde. Hiervan stamt het spreekwoord "*door de wol geverfd zijn*", al heeft de tegenwoordige betekenis geen enkele link meer met het verleden (Van Daalen 1977, 19).

Het verfproces werd als één van de allerbelangrijkste beschouwd en daarom werd er streng op toegezien dat de geverfde lakens aan de eisen voldeden. Dit werd onder andere gedaan door staalmeesters, wie de lakens vergeleken met de kleuren op een staal en na goedkeuring het laken voorzagen van een staallood. Dit gebeurde op het plein voor de lakenhal, welke elk groot centrum van lakenproductie indertijd bezat (Amsterdam 1411, Leiden 1639, Delft 1650) (Baart 1977, 110-111; Overvoorde 1924, 3; Van Berkel 1981, 85). Hierna werden de lakens gevold, het verviltten van het laken, waardoor het dikker wordt (Baart 1977, 110) opnieuw gewassen, gedroogd en opgerekt. Tot slot diende het laken te worden geruwd en geschoren, om op deze manier de wolharen op gelijke lengte af te scheren. (Van Lanschot Hubrecht 1984, 8).

Tot slot werd het laken geperst en geglansd en alleen daarna was het laken eindelijk geschikt voor de verkoop (Van Lanschot Hubrecht 1984, 8).

Van Lanschot Hubrecht spreekt in zijn publicatie over andere geraadpleegde bronnen¹, waarin wordt gesproken over minstens 27 deelbewerkingen voor de productie van een standaard laken! (Van Lanschot Hubrecht 1984, 8). Zestien van deze bewerkingen zijn te zien op het schilderij van afbeelding 5.

Op veel van bovenstaande deelbewerkingen werd door het stadsbestuur streng toezicht gehouden. Als lakens na een bepaalde bewerking niet aan de gestelde eisen voldeden, werden deze afgekeurd door middel van een "klop" in het lood. Dit was een extra stempel in

¹ Posthumus 1908-1939

het lood, waarin werd aangegeven waaróm het laken werd afgekeurd, bijvoorbeeld omdat het te dun of te oneffen was (Baart 1977, 111). Soms werden lakens ook teruggestuurd, zodat deze niet op de markt terecht kwamen. Voldeed een laken wel, dan werd deze voorzien van een loden zegel, zonder klop: een deelbewerkingslood. Eén van de belangrijkste processen was het verfproces. Dit zijn dan ook verreweg de meeste teruggevonden deelbewerkingsloden. Toch werd er ook veel aandacht besteed aan de andere deelbewerkingen, zoals bijvoorbeeld het spinnen, kammen en het drogen dat na het vollen plaatsvond. Zo kon het gebeuren dat een eindproduct wel 7 verschillende loden kon bevatten! (Bult 2002, 10-11).

4.2 Amsterdam

De Amsterdamse lakenhandel en -nijverheid was één van de eerste van Nederland, blijkens de aanwezigheid van een lakenhal vanaf het jaar 1411 (Baart 1977, 111). Samen met Leiden en Haarlem, was Amsterdam in de vroege 15e eeuw al toonaangevend op het gebied van lakennijverheid, maar vooral op het gebied van de lakenhandel.

Hoewel de lakenhal zelf, vergeleken met de wanthuizen of lakenhallen van andere lakenproducerende steden zoals Beverwijk (1302), Delft (1316) en Leiden (1366) vrij laat is gebouwd, heeft Amsterdam als lakenproducerende en vooral (laken-)handelsstad in korte tijd een vogelvlucht genomen (Kaptein 1998, 42). Ondanks deze snelle expansie van de Amsterdamse lakenproductie en -handel, heeft Amsterdam altijd in de schaduw gestaan van Leiden, zelfs toen zij haar hoogtepunt beleefde in de tweede helft van de 15e eeuw. Dit blijkt onder andere uit cijfers uit het jaar 1452: in dit jaar vestigden zich 5 vollers in Amsterdam, terwijl in datzelfde jaar 90 vollers naar Leiden verhuisden (Posthumus 1953, 49).

Toch is de lakenindustrie in Amsterdam niet onbelangrijk geweest. Er lijkt echter, in tegenstelling tot Leiden, waarin deelbewerkers bijna geheel afhankelijk waren van een drapenier, sprake te zijn van persoonlijker omstandigheden, waarin de deelbewerkers vrij zelfstandig lijken te blijven (Posthumus 1953, 48). Echter, er waren wel wetsvoorschriften die het de deelbewerkers, en in het bijzonder de wevers en opreders, verboden om ooit boven hun beroep uit te groeien (Posthumus 1953, 48). Dit hield in dat deelbewerkers in feite gedoemd waren om de rest van hun leven datzelfde werk te blijven verrichten en nooit zelf mochten uitgroeien tot drapenier. Zij waren slechts bedoeld om op deze manier van

loonarbeid de drapenier te dienen en zo diende het ook te blijven. Bij loongeschillen braken geregeld stakingen uit, waarbij het stadsbestuur altijd de kant van de drapeniers koos. Bij conflicten tussen meester deelbewerks en hun knechten, koos het stadsbestuur altijd de kant van de meesters (Van Gelder & Kistemaker 1983, 19; Posthumus 1953, 48-49).

De Amsterdamse lakens onderscheidden zich van alle andere lakens op één punt: hun prachtige, vooral diepzwarte kleuren. Het verven van lakens heeft in Amsterdam dan ook een bijzonder grote rol vervuld en was zonder twijfel de meest belangrijke deelbewerking die binnen de stad plaatsvond. Nadat de lakens hun eerste van twee verfbaden hadden gehad, werden de lakens gekeurd door staalmeesters, die in Amsterdam door het stadsbestuur waren aangewezen (Baart 1977, 111; Posthumus 1953, 50). Na goedkeuring mochten ze het tweede verfbad ondergaan, waarna er opnieuw een keuring plaatsvond. Voornamelijk vanwege het zeer tijdrovende verfproces, bleken de Amsterdamse lakens boven die van Leiden en andere steden uit te stijgen en het is dan ook zeer waarschijnlijk dat Amsterdamse lakens om deze reden in het buitenland het meest in trek waren aan het einde van de 15e en het begin van de 16e eeuw (Posthumus 1953, 50). Hoewel Posthumus in zijn werk Leiden als hoofdexporteur van lakens beschrijft, blijkt uit exportcijfers uit het jaar 1493 Amsterdam de grootste export naar het IJsselgebied te verzorgen met een aantal van 3800 lakens, tegenover 2900 lakens die Leiden naar datzelfde gebied exporteert (Posthumus 1953, 50; Kaptein 1998, 53). Ook vonden de Amsterdamse lakens, volgens Posthumus opnieuw ná Leiden, hun weg naar het gehele Oostzeegebied, waar deze gretig aftrek vonden (Posthumus 1953, 50).

Omdat in Amsterdam de lakenindustrie onder zeer streng toezicht van het stadsbestuur stond, waren, omdat dit normaal door het gildebestuur werd geregeld, deze gilden eigenlijk niet nodig en daarom zijn deze ook nooit zo ver ontwikkeld, zoals bijvoorbeeld in Leiden wel is gebeurd (Posthumus 1953, 50-51).

Vanaf de tweede helft van de 16e eeuw groeit Amsterdam uit tot één van de belangrijkste havensteden met de grootste stapelmarkt van de wereld. Hierdoor worden allerhande voorwerpen en bulkgoederen vanuit alle uithoeken van de wereld in Amsterdam samengebracht en daarvandaan weer verder verhandeld (Jonker & Sluyterman 2000, 64). Uiteindelijk zorgt deze variëteit aan aangevoerde materialen ook voor zogenaamde trafieknijverheid: aangevoerde halffabricaten worden in Amsterdam tot eindproducten verwerkt en zo weer verder verhandeld (Jonker & Sluyterman 2000, 65). Hoewel dit een

veelvoorkomend fenomeen was, heeft Amsterdam hier vooral van geprofiteerd door nieuwe grondstoffen zoals kamelenhaar en mohair, afkomstig van de Turkse Angorageit, te verhandelen aan Leiden (Van Der Wiel 2001, 26-30). Hierna is de lakenindustrie in Amsterdam sterk afgenomen en hoewel deze nog lange tijd bleef bestaan, is de lakenindustrie nooit meer zo opgebloeid als in de 15e eeuw.

4.3 Leiden

De Leidse lakennijverheid heeft eigenlijk twee bloeiperiodes gehad: rond 1400-1475 (Kaptein 1998, 72) en een tweede bloeiperiode, welke ongeveer de gehele 17e eeuw heeft voortgeduurd (Van Lanschot Hubrecht 1984, 3-4). De eerste succesperiode van de Leidse lakennijverheid ging ten onder door verschillende factoren. Zo besloten de Engelsen hun eigen wol, de onmisbare grondstof voor lakens, zelf te gaan verwerken. Als tweede reden is het wegvallen van het stedenverbond "de Hanze", waardoor het afzetgebied van de Leidse lakens in één klap drastisch kromp. Tot slot was er veel concurrentie van de Vlamingen, welke veel lichtere en daardoor populairdere lakens produceerden (Van Lanschot Hubrecht 1984, 3). In de 16e eeuw blijken bovenstaande factoren een te grote last te zijn voor de Leidse lakennijverheid en hierdoor beleeft deze een dieptepunt.

Echter, na de bevrijding van de Spanjaarden in 1574 (Hilverda 2004, 57; Van Lanschot Hubrecht, 1984, 2), bleek Leiden een zeer populair toevluchtsoord te zijn voor Vlamingen wiens steden nog onder het Spaanse bewind vielen (Van Berkel 1981, 82). Van Lanschot Hubrecht spreekt over zo'n 28.000 mensen die vanuit Vlaanderen naar Leiden de Spanjaarden ontvluchtten (Van Lanschot Hubrecht 1984, 2).

Deze Vlamingen, die eerst grote concurrentie voor en de ondergang van de Leidse lakennijverheid betekenden, bleken nu hun kennis ten goede te gebruiken ten opzichte van deze nijverheid en door de kennis en het vakmanschap die zij bezaten, bloeide de Leidse lakennijverheid op als nooit tevoren! (Van Lanschot Hubrecht 1984, 6; van Berkel 1981, 79-82; van der Wiel 2001, 33-36) Als vervanger voor de Engelse wol, werd Spaanse wol aangevoerd, welke van gelijkwaardige kwaliteit bleek te zijn en zo een nieuw hoogtepunt van de lakennijverheid niet in de weg bleek te staan (Van Lanschot Hubrecht 1984, 6).

Bovendien zorgde de nauwe contacten met één van de grootste havensteden, Amsterdam, voor een constante nieuwe aanvoer van bijzondere materialen, waaronder kamelenhaar en mohair (Van Der Wiel 2001, 26-30).

Leiden was omstreeks 1640 al uitgegroeid tot het grootste industriecentrum van Europa en rond 1670 beleefde de Leidse lakennijverheid haar absolute hoogtepunt met een productie van ruim 150.000 stuks in het jaar 1664 (Van Der Wiel 2001, 13; van Lanschot Hubrecht 1984, 4). De stad heeft 4 keer moeten uitbreiden om alle mensen, die grotendeels vanwege de textielnijverheid naar Leiden kwamen, te kunnen voorzien van een woning (Van Der Wiel 2001, 25).

Na dit hoogtepunt kwam een einde aan de bloei, en komt de lakennijverheid in een neerwaartse spiraal, daar in de 18e en 19e eeuw de focus van de nijverheid wordt verplaatst naar het platteland in bijvoorbeeld Twente en Noord-Brabant, omdat daar de lonen daar een stuk lager lagen dan in Leiden (Posthumus 1917, 20 (XX); Van Lanschot Hubrecht 1984, 4). Leiden is in de 17e eeuw toonaangevend geweest op het gebied van lakenindustrie en geen andere stad is zo zelfvoorzienend geweest in het complexe productieproces, dat wil zeggen: vrijwel elke andere stad waar lakenindustrie bloeide, was men afhankelijk van de periferie of andere steden voor de verschillende deelbewerkingen, welke steeds door aparte deelbewerkers werden uitgevoerd (Van Berkel 1981, 82). Dit is in Leiden nooit het geval geweest en dat lokte in andere steden jaloezie uit, waarover later meer.

4.4 Delft

Delft heeft in de middeleeuwen en de tijd die daarop volgde drie duidelijke economische neringen gehad. De eerste was de bierbrouwerij, waarin Delft marktleider was en daarom van oudsher te boek staat als bierstad (van Berkel 1981, 79-82). Berekeningen hebben uitgewezen dat ongeveer een zesde deel van de Delftse bevolking afhankelijk was van die bierbrouwerij (Van Berkel 1981, 80).

Een tweede grote industrie was de plateelindustrie. Deze valt misschien wel te beschouwen als de grootste industrie van de stad, gezien deze geheel op eigen kracht is opgebloeid, hetgeen wil zeggen dat overheidsbemoeienis, zoals dat bij de bierbrouwerij en lakennijverheid het geval was, niet of amper heeft plaatsgevonden in deze industrie (Van Berkel 1981, 86-8).

Ten derde was er de lakenindustrie. Deze industrie is eigenlijk nooit geheel tot ontplooiing gekomen, zoals dat bijvoorbeeld in Leiden is gebeurd. Wel zijn er in de jaren rond 1580 veel Vlaamse immigranten naar Delft gekomen, zoals dat ook in Leiden het geval was. Er werd op

het terrein waar zich op dat moment het leegstaande St. Ursulaklooster bevond, ruimte ingericht om de Vlaamse immigranten te huisvesten (Van Berkel 1981, 83). De straatnamen Doorniksestraat, Rijsselstraat, Ieperstraat en de Bruggestraat verraadden de herkomst van de immigranten (Van Berkel 1981, 83).

Het Delftse stadsbestuur was zo jaloers op de bloeiende lakenhandel in Leiden, dat er plannen werden gesmeed om drapiers uit Leiden over te halen zich in Delft te vestigen. Dit was niet zonder succes, want in 1596 kreeg Delft het voor elkaar om 12 Leidse drapiers aan te trekken. Het Delftse stadsbestuur bood in ruil hiervoor vrij poorterschap, vrije huishuur en zoveel arbeidskrachten in de vorm van weeskinderen als de drapier nodig dacht te hebben (Van Berkel 1981, 82-83). Toen het Leidse stadsbestuur lucht kreeg van de Delftse onderhandelingen met de Leidse drapiers, besloot Leiden niet alleen om gelijk de accijns op de lakens tot 50% te verlagen, in de hoop meer vertrekkende drapiers te voorkomen, maar trof de stad ook maatregelen die het eventueel vertrekkende drapiers bemoeilijkten om de stad zonder toestemming te verlaten. Onderhandelingen tussen Delft en Leiden zorgden ervoor dat Delft verder zou stoppen met onderhandelingen met Leidse drapiers, maar in ruil hiervoor mochten de 12 eerder aangetrokken drapiers zich in Delft vestigen (Van Berkel 1981, 83). Twaalf drapiers lijkt misschien een klein aantal, maar als men kijkt naar de cijfers uit 1597, blijkt dat er op dat moment een totaal van 14 drapiers werkzaam waren in Delft (Van Berkel 1981, 83). Zo'n 85 % van de op dat moment in Delft werkende drapiers was dus uit Leiden aangetrokken en dus zéker geen klein aantal!

Iets later in de 17e eeuw heeft Delft succesvol onderhandeld met de Merchant Adventurers, een handelscompagnie van Engelse lakenhandelaren, welke het alleenrecht op de export van de populaire Engelse wol naar andere Europese landen in handen hadden. Aanvankelijk had deze compagnie zich in Middelburg gevestigd. Nadat bleek dat Middelburg te zwak was tegenover de Engelse koning, die voor een algeheel exportverbod van Engelse wol was, om op die manier de prijzen voor Engels textiel nog verder op te kunnen voeren, zochten de Merchant Adventurers naar een nieuwe vestigingsplaats. Deze diende in Holland te liggen, aangezien aangenomen werd dat Holland zich sterker kon maken tegenover Engeland, zodat de Merchant Adventurers hun bestaan konden voortzetten. Na onderhandelingen met Rotterdam, Amsterdam en Delft, bleek de keuze op Delft gevallen te zijn. Ook hier had Delft de vrije huishuur toegezegd, gecombineerd met goedkoop gebruik van opslagruimte, weeskinderen en laad- en losinstallaties (Van Berkel 1981, 84). Vanaf 1621 verliep de invoer

van halfbewerkte Engelse lakens voor geheel Nederland via Delft. Voor Delft betekende dit grote welvaart. Niet alleen omdat de Engelsen accijns diende te betalen op verscheidene materialen die zij invoerden, maar ook omdat de halfbewerkte, ruwe lakens die zij invoerden, alleen verder bewerkt mochten worden door Nederlanders en niet door de Engelsen zelf. Dit zorgde voor een grote arbeidsgelegenheid voor de deelbewerkingen die nog verricht moesten worden, alvorens het laken gereed was voor de verkoop. Vooral het verven heeft in Delft een grote rol ingenomen (Van Berkel 1981, 84-85).

Zo voordelig als de vestiging van de Merchant Adventurers voor Delft bleek, zo nadelig bleek het voor hen zelf te zijn. De Engelsen konden namelijk in Delft niet genoeg handelswaar vinden om terug naar Engeland te sturen. Hierdoor zijn zij opzoek gegaan naar andere steden, waar deze handelswaar wél te vinden was: Rotterdam bleek een geschikte stad. Na verloop van tijd begon dit, samen met andere oorzaken, te veel dwars te zitten en de Engelsen gingen op zoek naar een andere stad om hun stapel te vestigen (Van Berkel 1981, 85). In 1635 vestigden de Engelsen zich in Rotterdam. Echter, door een conflict met de Engelse koning, lag tussen 1629 en 1634 geheel stil. Gesteld kan dus worden, dat vanaf 1629 de Merchant Adventurers van geen enkele betekenis meer waren voor Delft (Van Berkel 1981, 84-85).

Toen het stadsbestuur dit rond 1629 al in de gaten kreeg, besloten zij opnieuw naar andere steden uit te wijken om op zoek te gaan naar lakenhandelaren die zich tegen gunstige voorwaarden in Delft wilden vestigen. Opnieuw slaagden zijn hierin: uit Amsterdam werd een compagnie van 6 lakenhandelaren aangetrokken, welke uiteindelijk ook nog 10 drapiers uit zowel Leiden als andere plaatsen naar Delft lieten komen (Van Berkel 1981, 85).

Aanvankelijk leek het erop alsof de Delftse lakenhandel opnieuw leven ingeblazen kreeg, met een, alleen door deze compagnie al, productie van 500 lakens per jaar (Van Berkel 1981, 85). Echter, door de erbarmelijke omstandigheden waarin de door Delft ter beschikking gestelde weeskinderen zich bevonden, bleken deze zich na een tijd niet te kunnen houden aan de gemaakte werkafspraken en het verzuim onder de kinderen bleek enorm hoog. Hierdoor raakte de opnieuw opgebloeide lakenhandel toch weer in het slop en nadat het contract van 10 jaar afliep in 1638, werd om deze reden besloten het contract niet te verlengen (Van Berkel 1981, 86).

In 1642 telde Delft nog 14 drapiers, terwijl er in Leiden op dat moment 256 drapiers werkzaam waren. In de saainijverheid ging het beter: in 1652 werkten er 69 drapiers in Delft

en in 1660, toen de handel in Leiden langzaam begon in te zakken, liep dit aantal in Delft op tot 126 drapiers. Een meer gespecialiseerdere tak van deze nijverheid was de greinindustrie. De klandermolen is een onmisbaar instrument voor de greinindustrie, bedoeld om de lichte weefsels als greinen en rassen van hun glans te voorzien. In Leiden waren er twee van deze molens aanwezig. Een derde bevond zich bij Warmond. Deze molen echter, zorgde voor teveel concurrentie en diende afgebroken te worden op last van het Leidse stadsbestuur. Vervolgens werd diezelfde molen bij Delft weer opgebouwd, waar deze voor een nieuwe impuls zorgde in de Delftse greinindustrie, waaronder ook uit Leiden. In 1654 werd besloten dat de molen weer terug mocht keren naar Leiden. Toen dit gebeurde, bleek deze kleine opbloei in Delft direct weer verdwenen te zijn (Van Berkel 1981, 86). Na 1640 lijkt het Delftse stadsbestuur de moeite te hebben opgegeven, want van nieuwe maatregelen is er daarna geen sprake meer (Van Berkel 1981, 86).

Gesteld kan worden dat in Delft de textielnijverheid en -handel nooit zo opgebloeid is als diezelfde handel in bijvoorbeeld Leiden. Ondanks verscheidene pogingen van het Delftse stadsbestuur, waardoor het steeds opnieuw de goede kant op leek te gaan, bleken deze telkens weer tevergeefs. Delft kan gezien worden als een soort plan B: telkens als de handel in Leiden inzakte of een tijdelijk dieptepunt beleefde, week men uit naar Delft. Bleek daarna Leiden weer betere uitzichten te bieden, dan aarzelde men niet om het hele hebben en houden weer naar Leiden te verplaatsen, wat goed wordt geïllustreerd door het verhaal van de Warmondse klandermolen. Ook bloeide de greinindustrie in Delft pas op, toen in 1660 deze industrie in Leiden in begon te zakken. Toch heeft Delft Leiden nooit kunnen evenaren, ondanks de vele tevergeefse pogingen van het Delftse stadsbestuur.

5. De stadswapens

Het is omtrent het ontwerp en de veranderingen onmogelijk om bij de beschrijving van de stadswapens zonder enige voorkennis een opsomming te geven van de opeenvolgende wapens. Daarom wordt eerst een kort algemeen gedeelte opgenomen en worden vervolgens de drie steden individueel behandeld.

5.1 Algemeen

Vanaf het moment dat er sprake is van officiële steden, is er behoefte aan een stadszegel. Dit zegel werd bijvoorbeeld toegepast om de echtheid van overeenkomsten tussen de stad met een andere stad, de landsheer of met haar eigen poorters te garanderen (Leemans-Prins 1966, 11). Een bijbehorend tegenzegel (of contrazegel), een zegel aan de achterkant van het eerste zegel, werd toegepast om vervalsing te voorkomen (Van Leeuwen 1966, 46).

Het aanbrengen van een zegel gebeurde als volgt: eerst nam men een hoeveelheid zegelwas, een materiaal dat het best vergeleken kan worden met kaarsvet. Met behulp van een vlam werd de zegelwas verhit, zodat deze begon te smelten. De gesmolten druppels zegelwas werden opgevangen op het te verzegelen document, terwijl intussen met het document een ronddraaiende beweging werd gemaakt om de gesmolten was bij elkaar te houden. Hierna nam men een zegelstempel of zegelring en drukte deze in de nog vloeibare was. Dit stempel diende in de was gedrukt te blijven totdat deze hard geworden was.

Afbeelding

6: een

compleet

zegel met

afdruk.

(Hendrikse

2003).

Vervolgens verwijderde men het stempel en de verzegeling was compleet (afb. 6) Doordat in het stempel of de ring een kenmerk, meestal een monogram of logo van de persoon of instantie die de verzegeling voltooide (in dit geval het stadswapen van Amsterdam, Leiden en Delft), in spiegelbeeld was gegraveerd, werd deze in de zegelwas leesbaar afgedrukt (afb. 6).

Zegelstempels waren strikt persoonlijk en daarom werd bij het overlijden van de eigenaar, het zegel "gebroken", oftewel het stempel vernietigd om op deze manier misbruik te voorkomen (Leemans-Prins 1966, 9; Hendrikse 2003, 16). Echter, vaak bleven stads- of overheidszegels wel bewaard, om in later tijden als bewijsstuk te kunnen dienen (Hendrikse 2003, 16). Bij het verzegelen van meerdere, bij elkaar horende documenten alle documenten opgerold en met een touwtje of bandje textiel bij elkaar geknoopt. Hoewel slechts decoratief, is op afbeelding 7 en 8 goed te zien hoe een bandje textiel aan een zegel werd gehecht. Vervolgens werd op de plek waar de knoop zich in het bandje bevond, de verzegeling aangebracht. Het moge duidelijk zijn waarom er maar weinig zegels de tand des tijds hebben doorstaan: een zegel moest immers kapot worden gemaakt om toegang te krijgen tot datgene wat verzegeld was. In de loop der tijd zijn aan de traditionele middelen enveloppen toegevoegd, welke makkelijker te verzegelen zijn.

Naarmate in de veertiende eeuw steden uitbreidden en daarmee alle administratieve activiteiten zo ver uitbreidden dat hierin verschillende takken ontstonden, bleek dat slechts één type stadszegel ontoereikend was (Leemans-Prins 1966, 13). Dit was reden voor de introductie van meerdere typen zegels. Eén van die zegels was het grootzegel: dit werd alleen gebruikt voor de meest belangrijke documenten tussen de stad en een andere stad of de landsheer. Ook bestond er een kleinzegel, dat werd gebruikt voor minder belangrijke documenten. Tot slot was er een categorie zegels waarvan de naamgeving was bedoeld om aan te geven waarvoor deze gebruikt werden. Zo bestond er een zegel ten zaken (ad causam), een zegel van verbande (ad contractus) en een geheimzegel (secretus). Tot slot was er nog een zeer klein type zegel, welke signetzegel (signetum) werd genoemd (Leemans-Prins 1966, 13-14).

Leemans-Prins heeft het in haar werk over het feit dat moeilijk exact te bepalen is aan welk soort documenten welk soort zegels bevestigd werden. Uit vergelijkend onderzoek blijkt dat een zegel ten zaken in verschillende steden aan totaal andersoortige oorkonden hangt (Leemans-Prins 1966, 14).

Afbeelding 7: replica-lakzegel (voorzijde).

Foto: R.J. Boon.

Afbeelding 8:

achterzijde lakzegel. Het bandje heeft hier slechts een decoratieve functie. Foto: R.J. Boon.

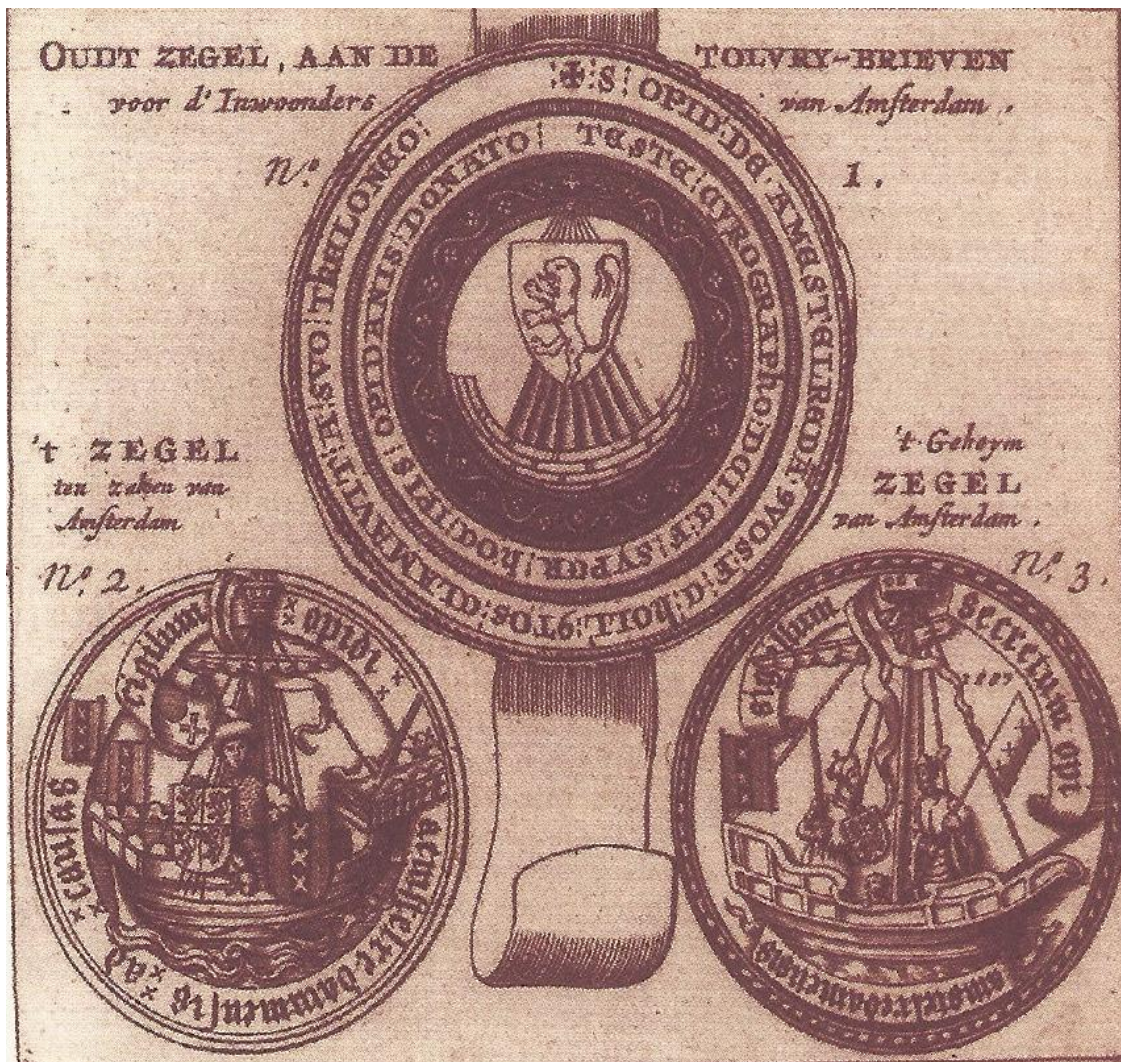
Er zal hier niet verder op ingegaan worden, aangezien een gedetailleerde beschrijving van het (Post-)middeleeuws zegelgebruik niet tot de scope van dit onderzoek behoort. Deze verschillende typen zegels laten soms geheel verschillende afbeeldingen en wapens zien. Toch is er zeker een chronologische ontwikkeling in de stadswapens en zegels te ontdekken, die in een ideaal geval terug te leiden is naar de wapens die op lakenloodjes voorkomen. De hieronder beschreven zegeltypen komen allen verspreid over een lange periode voor. lijkt een vrij nauwkeurige datering van lakenloden op deze manier niet mogelijk. Echter, het kan zijn dat niets minder waar is, aangezien in de loop der tijd vele van deze zegels aan kleine, doch herkenbare veranderingen onderhevig zijn geweest. Met behulp van de opgetekende zegels zijn deze veranderingen goed waarneembaar en bij het dateren van een lakenlood is het in het ideale geval slechts een kwestie van het vergelijken met de zegels. Een lakenlood kan gedateerd worden op basis van met welke beeltenis op een zegel het de meeste overeenkomsten heeft; de datering van het zegel zal, in een ideaal geval, op grond van historische bronnen enkele tientallen jaren nauwkeurig te dateren zijn. Het werk van Leemans-Prins geldt nog steeds als standaardwerk voor de wapenkunde en heraldiek (pers. comm. archivaris regio-archief Leiden; pers. comm. stadshistoricus Delft), zodat voornamelijk dit werk is gebruikt bij het dateren van lakenloden uit Leiden en Delft. Amsterdam wordt in dit standaardwerk niet besproken, zodat hiervoor andere literatuur is gebruikt.

5.2 Amsterdam

Iedereen kent wel hét kenmerk van Amsterdam: de drie Andries (of Andreas-) kruizen. Echter, dat deze kruizen oorspronkelijk echt naar de heilige Andreas hebben verwezen, lijkt niet te kloppen. Er zijn al zegels met deze kruizen uit Amsterdam bekend uit 1276, toen deze het wapen van de familie Persijn sierden (De Roever en Van Heel 1996/97, 2-4). Aangezien Andreas pas in de loop van de 14e eeuw beschermheilige van Amsterdam werd, is het aannemelijker dat deze kruizen slechts een vroege, simpele vorm van merktekens zijn geweest en veel later pas zijn vernoemd naar de heilige Andreas (De Roever en Van Heel 1996/97, 2-4).

De oorsprong van de verticale balk waarin de kruisen zich bevinden is ook niet geheel bekend. Waarschijnlijk stelt deze balk het water voor, waaraan de stad ligt. Dit is

bijvoorbeeld ook het geval in Delft en Dordrecht (Van Leeuwen 1966, 48; Busch 1966, 65-90).

Afbeelding 9: drie van de oudste Amsterdamse zegels. Boven: 1347, links: 1419, rechts: 1429. (de Roever en Van Heel 1996/97).

In het vroegst bekende stadszegel van Amsterdam zijn de kruizen echter geheel afwezig. Het betreft hier een zegel met daarop de afbeelding van een koggeschip, het symbool van de handel. Dit is waarschijnlijk afgekeken van andere grote handelssteden als Damme en Lübeck (De Roever en Van Heel 1996/97, 5-6). Dit schip heeft aan de mast een schild met daarop de afbeelding van een leeuw.

In een zegel uit ongeveer 1419 komen voor al de kruizen in een schild of vlag voor. Het gaat hierbij nog steeds om een schip, maar nu met vlaggen of banniers waarop de drie

Andreaskruisen zijn afgebeeld (afb. 9). Ook komt op het contrazegel daarvan voor het eerst de vroege versie van het huidige Amsterdamse wapen voor: een schild met een verticale balk, waarin drie kruizen zijn afgebeeld, aan de rechterkant vastgehouden door een leeuw (de Roever en van Heel 1996/97, 1-7).

Tot voor kort werd gedacht dat het zegel uit 1419 de oudste afbeelding van het Amsterdamse schild met daarin de kruizen bevatte (De Roever en Van Heel 1996/97, 1-7). Echter, in 2005 en 2006 werd bij opgravingen aan het Damrak in Amsterdam een lakentang uit omstreeks 1350 gevonden, die ook een afbeelding van het Amsterdamse wapenschild met 3 kruisen bevat (afb. 10). Tot nu toe blijkt de afbeelding op deze tang dus eigenlijk het oudste wapen van dit type te zijn (www.amsterdam.nl).

*Afbeelding 10:
lakentang uit
omstreeks 1350.
Foto: www.ngw.nl*

Het wapen zoals deze voor het eerst als contrazegel aan het zegel van 1419 voorkomt (niet afgebeeld), blijkt echter snel in populariteit toe te nemen en wordt zo vaak toegepast, dat dit wapen het eerder gebruikte koggeschip (afb. 9) bijna geheel verdringt. Echter, het schip verdwijnt niet geheel en blijft tot in 1795 in gebruik, hoewel sporadisch (De Roever en Van Heel 1996/97, 7).

In de 15e eeuw groeide Amsterdam uit tot de belangrijkste handelsmetropool van Holland en het geld stroomde binnen. Toen Maximiliaan van Oostenrijk, de zoon van de Duitse keizer door binnenlandse problemen gevangen werd genomen in Gent, had hij na zijn vrijlating in één klap erg veel geld nodig voor zijn plannen om orde op zaken te stellen (De Roever en

Van Heel 1996/97, 7). Toen hij bij Amsterdam aanklopte voor een lening, wilde het stadsbestuur hem 10.000 Vlaamse ponden te lenen. Als dank voor dit gebaar kon hij daar op dat moment niets anders tegenoverstellen dan de Amsterdammers het recht te geven om de kroon van zijn rijk te mogen voeren in hun stadswapen (De Roever en Van Heel, 1996/97, 7). In de volksmond is deze kroon de geschiedenisboeken ingegaan als de "keizerskroon", waarmee de indruk wordt gewekt dat Amsterdam de kroon van Karel de Grote, Keizer van het Duitse rijk, heeft gevoerd.

Afbeelding 11: het mirakel van Amsterdam.

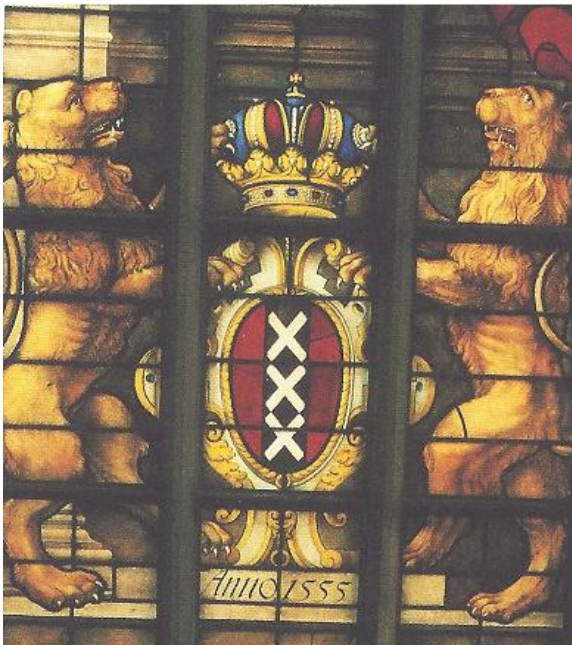
Afbeelding uit 1518, met de eerste variant van de Maximiliaanse kroon. (De Roever en Van Heel 1996/97).

Niets is echter minder waar: in 1493 werd Maximiliaan inderdaad keizer van het heilige Roomse Rijk en Amsterdam voerde inderdaad zijn kroon in het stadswapen, maar het recht dat Amsterdam kreeg was officieel slechts het recht om de kroon te voeren van de Habsburgers als heren van Oostenrijk en dus zeker niet de keizerlijke kroon (De Roever en Van Heel 1996/97, 10)!

Deze kroon is in de loop der tijd aan verschillende veranderingen onderhevig geweest. In de vroege 16e eeuw bestond de kroon uit een beugelkroon, opgebouwd uit een gouden band met fleurons, bezet met edelstenen.

Daar overheen zijn twee beugels kruislings geplaatst. Waar de twee beugels samenkomen, in het midden op de bovenkant, is een wereldbol en een kruisje geplaatst (afb. 11). Ondanks dat afbeelding 11 uit het jaar 1518 stamt, is hierop nog wel de oude kroon van Maximiliaan afgebeeld.

Na 1508 is de kroon licht aangepast, om zich te kunnen onderscheiden van andere kronen die teveel op die van Maximiliaan leken (De Roever en Van Heel 1996/97, 11). Hierbij werd de kroon samengevoegd met een mijter, die bij de kroning van een katholieke keizer altijd eerst werd opgezet. Hier overheen werd dan de kroon gezet. Deze nieuwe samengevoegde

kroon verschilt in veel opzichten van de oude kroon. Een belangrijk element is de eerder afwezige kleur blauw, duidend op de mijter. Verder is de kroon groter, hoger en staat hij iets boller. De beugels lopen geheel anders over de kroon en lopen in plaats van gekruist, meer parallel aan elkaar. Hoe de kroon zich onderscheidt van de voorgaande, is goed te zien bij vergelijking tussen afbeelding 11 en afbeelding 12.

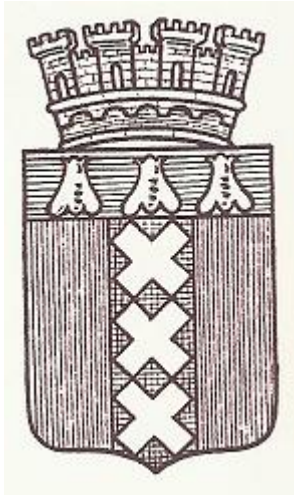
Afbeelding 12: raam in de Oude Kerk in Amsterdam met de tweede variant van de kroon van Maximiliaan. (De Roever en van Heel 1996/97).

Toen Rudolf II aan de macht kwam, diende voor hem een nieuwe kroon ontworpen te worden, aangezien zijn voorganger nooit officieel gekroond was en de kroon daarom heeft laten ontmantelen. De oude kroon was dus niet meer en een nieuwe werd ontworpen in het jaar 1602. Deze kroon scheelde in veel opzichten niet eens veel van de vorige kroon. Echter was deze wel bezaaid met edelstenen, een grote robijn in de middelste fleuron een grote saffier als wereldbol en enkele zeldzame peervormige parels (De Roever en Van Heel 1996/97, 14). Deze kroon is nog steeds op verschillende plekken in de stad te bewonderen: op de Westertoren is wel het mooiste voorbeeld van deze kroon te bezichtigen (afb. 13). Het enige verschil tussen deze twee kronen zijn dus de edelstenen, daar de opbouw van de kroon zelf, bijna identiek bleek aan de voorgaande kroon. Het is dan ook de vraag hoe goed dit te herkennen is op lakenloden.

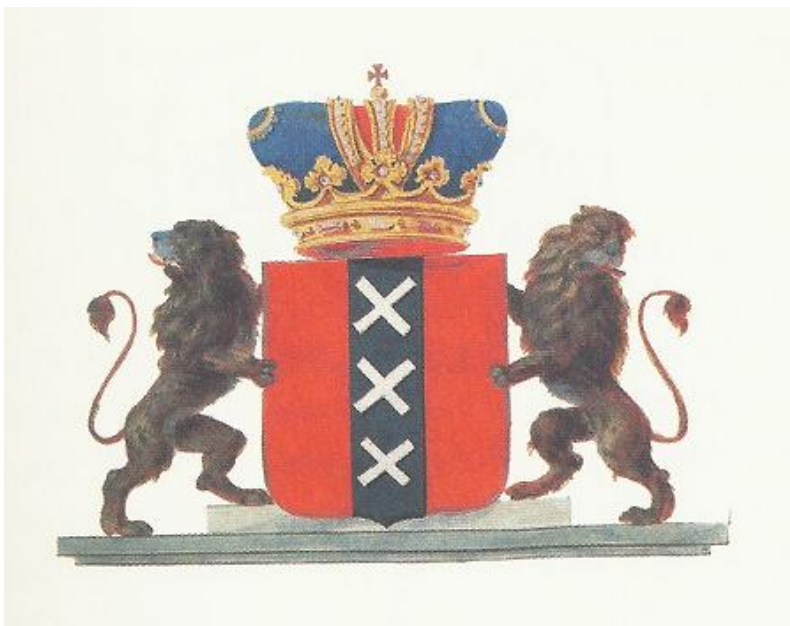
Afbeelding 13: de Amsterdamse Westertoren met de zogenaamde "Rudolphinische" kroon. Foto: www.radioloo.nl

In het begin van de 19e eeuw, ten tijde van de Franse overheersing, heeft Amsterdam opnieuw een nieuw wapen en een nieuwe kroon gekregen: het gaat om een schild met een verticale balk met daarin weer de drie Andreaskruisen. Daarboven is een horizontale balk aangebracht met daarin drie gouden bijen, welke aangaven dat Amsterdam de derde stad van het Franse rijk was (De Roever en Van Heel 1996/97, 14). Ook de kroon werd ingrijpend aangepast naar een zogenaamde "stedenkroon", zie hiervoor afbeelding 14.

Afbeelding 14: Het Amsterdamse wapen onder Franse overheersing (De Roever en Van Heel 1996/97).

Na 1816 werden alle banden met het wapen uit de Franse overheersing verbroken en ontstond opnieuw een nieuw stadswapen dat nooit echt in de smaak gevallen is, mede vanwege een vreemd gevormde kroon, te zien op afbeelding 15 (De Roever en Van Heel 1996/97, 15-16).

Afbeelding 15: Amsterdams stadswapen anno 1816 (De Roever en Van Heel 1996/97).

In 1898 wilde Amsterdam bij de kroning van koningin Wilhelmina goed voor de dag komen en hiervoor wilde men breken met het huidige wapen.

Zo is het stadswapen, zoals deze vandaag de dag nog steeds te zien is, ontstaan (afb. 16) (De Roever en Van Heel 1996/97, 14). In het begin van de 20ste eeuw werd de kroon op de Westertoren, welke nog uit 1638 stamde, goud geverfd zodat deze kroon overeenstemde met de gouden kroon uit het stadswapen (De Roever en Van Heel 1996/97, 14). In 2006 werd besloten om de kroon opnieuw blauw te verven.

Afbeelding 16: Wapen van Amsterdam sinds 1898. In 1947 zijn hier nog de woorden “heldhaftig, vastberaden en barmhartig” aan toegevoegd. (De Roever en Van Heel 1996/97)

5.3 Leiden

Het vroegste wapen van Leiden leek totaal niet op het stadswapen zoals deze er nu uit ziet. Op de vroegst gedateerde teruggevonden stadszegels uit de 13e en 14e eeuw staat Petrus afgebeeld, met aan weerszijden een knielende engel, welke een wierookvat zwaait. Petrus heeft hier slechts één sleutel in zijn hand. Deze sleutel stelt de sleutel van de Hemelpoort voor (afb. 17) (Versprille 1966, 145-148; Hilverda 2004, 54).

Afbeelding 17: een variant van het vroegst bekende zegel van Leiden. (Versprille 1966).

Vanaf 1420 (afb. 18) worden de twee engelen vervangen door een schildje met daarop twee gekruiste sleutels (Versprille 1966, 146). Toch doen de gekruiste sleutels al iets eerder hun intreden (afb. 19), blijktens een contrazegel dat gedateerd wordt tussen 1364 en 1416 (Versprille 1966, 155). Eerdere, nog niet onomstotelijk bewezen aannames worden niet alleen door bovenstaand contrazegel ontkracht, maar nogmaals door het voorkomen van het eerder besproken, al vanaf 1420 voorkomend zegel waarop Petrus met een sleutel in zijn hand staat (afb. 18), met aan weerszijden schildjes met de gekruiste sleutels (Versprille 1966, 157). Gedacht werd namelijk, dat de sleutels pas hun intrede maakten, nadat het Petrusfiguur in 1588 uit het zegel werd verwijderd en werd vervangen door een leeuw (Versprille 1966, 145-150). Vanaf 1588 werden alle verbindingen met Petrus in het zegel verbroken, maar toch deed de leeuw met de sleutels al iets eerder zijn intrede, hetgeen blijkt uit een zegel waarop een voorstelling van een leeuw met sleutels is weergegeven en wordt gedateerd in 1587 (afb. 20) (Versprille 1966, 159).

Afbeelding 18: de knielende engelen zijn hier vervangen door twee schilden met gekruiste sleutels. (Versprille 1966).

Afbeelding 19: contrazegel uit 1364-1416. (Versprille 1966).

Afbeelding 20: vroegst bekende zegel (1587) met voorstelling van een leeuw met de gekruiste sleutels (Versprille 1966).

Over het algemeen vallen de Leidse zegels vanaf ongeveer 1575 in te delen drie typo- chronologische zegels. Het eerste type is de beeltenis waarop de leeuw voor het eerst voor komt. Het gaat hier om één enkele leeuw met in zijn rechter voorklauw een opgeheven zwaard. In zijn linker voorklauw houdt hij een schild vast, met daarin twee gekruiste sleutels, waarvan de ogen naar onderen zijn gekeerd. De baarden van de sleutels zijn altijd naar buiten gekeerd. Soms bevinden zich aan de bovenkant van het schild een paar lussen. Dit type zegel komt voor vanaf ongeveer 1575 tot aan ongeveer 1775, hoewel er ook enkele zegels van dit type op latere documenten zijn aangetroffen (Versprille 1966, 158-175). ondanks dat het hier slechts om één type zegel gaat, is dit zegel erg lang in gebruik geweest en op basis van dit wapen zal een lakenlood met dit wapen erop dus moeilijk nauwkeurig te dateren zijn. Dit wordt duidelijk geïllustreerd bij vergelijking van het vroegst bekende zegel van dit type (afb. 20) met het jongst bekende zegel van dit type (afb. 21). Hoewel beide zegels op details van elkaar verschillen, zijn de zegels toch bijna identiek aan elkaar, terwijl er een periode van ongeveer 200 jaar tussen de productie van deze zegels zit.

Afbeelding 21: zegel uit 1775 (Versprille 1966).

Het tweede type zegel bevat een beeltenis van een in het midden geplaatst schild met daarin de twee gekruiste sleutels, de ogen naar onderen en de baarden naar buiten gekeerd. Dit schild wordt vastgehouden door een (al dan niet aanziende) leeuw aan weerszijden. Boven het schild bevindt zich vaak een kroon met vijf fleurons of een helm (afb. 22). Dit zegel komt voor vanaf 1726 tot aan 1873 (Versprille 1966, 162-169).

Afbeelding 22: zegel uit 1808-1828 met twee aanziende leeuwen die een schild vasthouden, waarop twee gekruiste sleutels zijn afgebeeld. (Versprille 1966).

Een derde, minder nauwkeurig luisterend type zegel is het type waarop alleen de twee sleutels voorkomen. Het gaat om de twee gekruiste sleutels, waarvan de ogen naar onderen en de baarden naar buiten zijn gekeerd. Deze sleutels zijn soms in een schild geplaatst en soms omgeven door een versiering van krullen. Ook komt het voor dat de sleutels of het schild in een cartouche geplaatst is. Een zeer vroeg zegel van dit type komt al voor tussen 1364 en 1416. Opmerkelijk bij dit vroege exemplaar is dat de ogen van de sleutels vierkant zijn. Dit is ook het geval bij een zeer vroeg zegel waar slechts één sleutel op voorkomt. Duidelijk is dat vanaf ongeveer 1575 de ogen van de sleutels hun vierkante vorm verliezen (afb. 23). Echter, vóór deze tijd zijn zegels waarop alleen een sleutel of de gekruiste sleutels voorkomen, zeldzaam (Versprille 1966, 155-173). Zoals eerder besproken, werd Leiden in 1574 bevrijd van de Spanjaarden. Hoewel Versprille de verklaring van de twee sleutels op het stadszegel slechts in Bijbelse verhalen zoekt (Versprille 1966, 145-152), heb ik persoonlijk mijn twijfels hierbij. De eerste voorstelling van de twee gekruiste sleutels stamt al uit 1364 (afb. 19), maar verder zijn afbeeldingen hiervan tot aan 1575 vrij zeldzaam. Na

1575 is dit ineens het meest voorkomende stadswapen. Misschien heeft de afbeelding van de twee gekruiste sleutels na de bevrijding van de Spanjaarden zo'n ingrijpende betekenis gehad voor de bevolking, dat men dit wapen is gaan voeren als het stadswapen van Leiden?

Afbeelding 23: de twee gekruiste sleutels in het Leidse stadswapen, anno 1575 (Versprille 1966).

Tenslotte is er de categorie zegels die tot nu toe het meest onbekend zijn gebleven. Het gaat om een zegel waarop slechts één sleutel is afgebeeld. De sleutel staat ondersteboven afgebeeld. De sleutel

bevat een vierkant oog en een zeer grote baard (afb. 24). Hoewel Versprille in haar werk slechts één zegel van dit type bespreekt, wordt toch aangenomen dat dit de voorganger van het zegel met Petrus is, en daarmee het oudst bekende zegel uit Leiden, ondanks dat de datering niet geheel duidelijk is (Versprille 1966, 153). Dit zegel is vanwege de onzekere datering niet chronologisch bovenaan geplaatst.

Afbeelding 24: waarschijnlijk het vroegste Leidse zegel met daarop slechts één sleutel (Versprille 1966).

5.4 Delft

In tegenstelling tot de ruime informatie, die deze voor Leiden beschikbaar is, is de hoeveelheid informatie die over Delft te vinden is, uitermate gering. Dit is veroorzaakt door de grote stadsbrand van 1536, waarbij het gehele stadsarchief verloren is gegaan (Van Leeuwen 1966, 45). Daarna is er in 1618 een brand geweest in de kelder van het stadhuis, waarbij opnieuw erg veel informatie is vernietigd (Epko Bult, pers. comm.). Gelukkig is het bij overeenkomsten tussen steden onderling het geval dat beide steden een zegel aan het document dienden te bevestigen, waardoor er in archieven van andere steden waarmee Delft overeenkomsten heeft gesloten toch nog enkele Delftse stadszegels teruggevonden zijn (Van Leeuwen 1966, 45).

Afbeelding 25: Delfts grootzegel, anno 1260. (Van Leeuwen 1966).

Afbeelding 26: Delfts grootzegel, anno 1416. (Van Leeuwen 1966).

Dirck van Bleyswijck heeft al in 1667 een poging gedaan om de op dat moment (vier) bekende stadszegels chronologisch in te delen in zijn *"Beschryvinge der stad Delft"*. Reinier Boitet heeft dit werk in 1729 opnieuw uitgegeven, waarin hij zijn eigen, andere opvattingen over deze indeling kenbaar maakt (Van Leeuwen 46-7). Sindsdien zijn er enkele "nieuwe" over deze indeling kenbaar maakt. Sindsdien zijn er enkele "nieuwe" stadszegels teruggevonden en Van Leeuwen pleit in zijn

werk voor een nieuwe indeling (Van Leeuwen 1996, 47). Aangezien deze extra zegels, samen met de eerder beschreven zegels, en nieuwe inzichten een veel completer en duidelijker beeld geven over de chronologische toepassing en veranderingen in het stadswapen, is ervoor gekozen om het werk van Van Leeuwen als uitgangspunt te gebruiken. Bovendien geldt ook dit werk nog steeds als standaardwerk voor onderzoek naar stadswapens (pers. comm. archivaris regio-archief Leiden).

Afbeelding 27: Delfts grootzegel 1472-1628. (Van Leeuwen 1966).

De oudste zegels van Delft bevatten de afbeelding van twee dezelfde kasteel-achtige gebouwen met drie torens, waartussen een verticale balk loopt, welke gezien wordt als een Delf, hetgeen letterlijk gracht betekent (van Leeuwen 1966, 48). De Delf vormt de hoofdgracht die door de stad Delft loopt (pers. comm. Epko Bult). Van dit zegel zijn twee varianten bekend: één uit 1260 (afb. 25) en één die tot aan ongeveer 1416 voorkomt (afb. 26).

Eén Delfts zegel is een vreemde eend in de bijt. Het zegel is te dateren in de periode 1351-1358 en is daarmee tot nu toe het oudst bekende zegel ten zaken van Delft. Het zegel bevat de beeltenis van een centrale verticale balk, welke de Delf voorstelt. Aan weerszijden van deze balk staat een zeer magere klimmende leeuw met de staart omhoog (afb. 28).

*Afbeelding 28: het vroegst bekende Delftse zegel ten zaken.
(Van Leeuwen 1966).*

*Afbeelding 29: zegel ten zaken 1361
(Van Leeuwen 1966).*

Vanaf 1472 komt er een nieuw type zegel voor: het betreft opnieuw de gracht in het midden, dit keer met golfjes erin, en aan weerszijden daarvan een gebouw. Dit keer is het gebouw een soort wachttoren, inclusief tralies, hameien en windvanen (afb. 27). Dit type zegel komt voor tot aan ongeveer 1600, hoewel het daarna ook nog wel gebruikt is, blijkens enkele bijzondere documenten uit later tijden waaraan dit zegel bevestigd was (Van Leeuwen 1966, 49). Zoals eerder gesteld is er onderscheid tussen grootzegels, zegels ten zaken, geheimzegels en enkele andere soorten zegels. Voor de Delftse zegels is er voor de grootzegels en zegels ten zaken een aparte chronologische indeling gemaakt. Hoewel deze zegels gecombineerd zijn gebruikt om tot juiste dateringen te komen, is dit verschijnsel ten behoeve van de compleetheid genoemd. Ook bij deze zegels is er vanaf de vroegste versies sprake van een gracht, met aan weerszijden een soort wachttoren.

Na 1361 komt het zegel ten zaken in bijna exact dezelfde vorm voor als bij het grootzegel (afb. 29). Na een korte tijd in gebruik te zijn geweest, wordt er rond 1375 in de gracht een kronkellijn aangebracht, om te verduidelijken dat het hier om een gracht handelt (afb. 30) (Van Leeuwen 1966, 52). Dit zegel blijft in gebruik tot aan 1424.

Afbeelding 30: zegel ten zaken, 1375-1424 (Van Leeuwen 1966).

Vanaf 1444 doet het stadswapen van Delft voor het eerst zijn intrede: het betreft een stadszegel waarop een grote gotische poort staat, waar een aanzienlijke leeuw uit komt. Deze leeuw heeft in zijn klauwen een schild met daarop de gracht (afb. 31). Dit zegel is lang in de roulatie geweest: tot in 1785 (Van Leeuwen 1966, 53-4).

Pas vanaf 1583 komt een nieuw type zegel voor: het kleinzegel. Ook bevat dit zegel een niet eerder vertoond beeltenis. Het betreft een schild met daarop de Delf. Dit schild wordt aan weerszijden vastgehouden door een leeuw die hun staarten omlaag houden. Het schild wordt aan de bovenkant vastgehouden door een lint, waarin zich een sierlijke strik bevindt (afb. 32). Dit type zegel komt, hoewel soms met verschillen in details, voor tot aan 1654 (Van Leeuwen 1966, 55).

Afbeelding 31: zegel ten zaken 1444-1785. (Van Leeuwen 1966).

Vanaf 1685 wordt deze beeltenis opnieuw aangepast en ontstaat het kleinzegel van afbeelding 33 (links). Dit zegel bevat een centraal geplaatst schild met daarop de Delf met golfjes. Het schild wordt vastgehouden door twee klimmende leeuwen die hun staarten omlaag houden. Dit zegel blijft in zwang tot aan 1719 (Van Leeuwen 1966, 56)

Na een korte kennislacune, blijkt vanaf 1725 een nieuwe variatie van dit kleinzegeel in gebruik te zijn. Op dit zegel staat een schild waarin de Delf is afgebeeld.

Afbeelding 32: kleinzegeel, 1583- 1654 (Van Leeuwen 1966).

Het schild wordt aan weerszijden vastgehouden door een klimmende leeuw met de staart omlaag. Bovendien bevindt zich boven het schild een grote kroon met vijf fleurons van elk vijf blaadjes (afb. 33, rechts). Deze variant van het zegel is in gebruik geweest tot in 1810 (Van Leeuwen 1966, 56).

Afbeelding 33: links: kleinzegeel 1658-1719. Rechts: kleinzegeel 1725-1810 (Van Leeuwen 1966).

6. De lakenloden

6.1 Algemeen

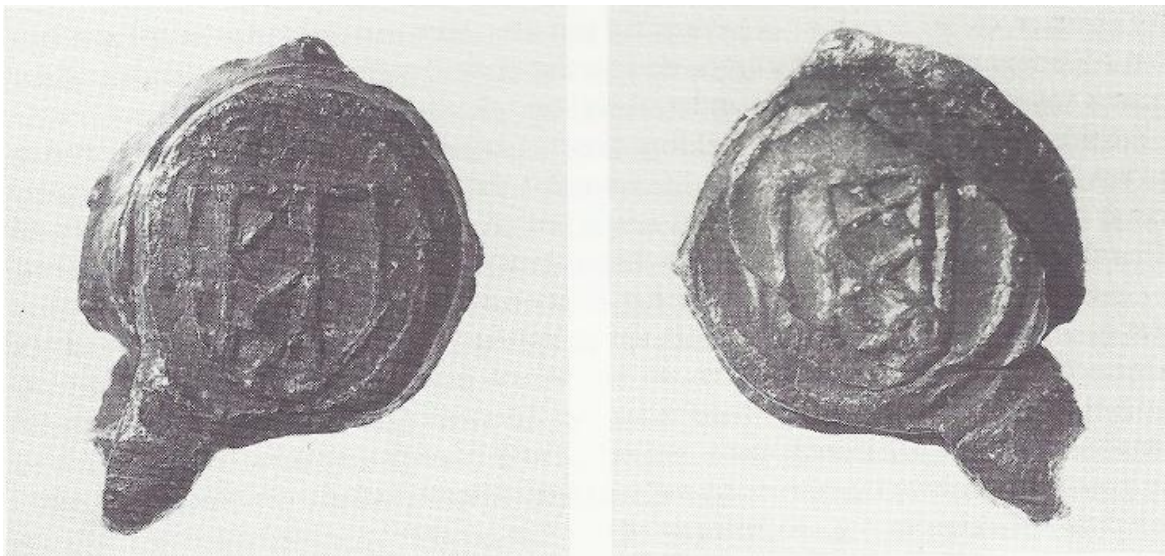
In dit hoofdstuk zullen de verzamelde lakenloden worden vergeleken met de bekende, hierboven besproken stadswapens om zo de mate van toepasbaarheid van de stadswapens voor de datering van lakenloden te toetsen. Aangezien de wapens op de meeste loden zich aan één kant bevinden, is in de meeste gevallen alleen deze zijde weergegeven. Als de keerzijde van het lood ook bijzondere informatie bevat, is deze ook afgebeeld. Een totaaloverzicht is achterin te vinden, op de inventarislijst, waarop de foto's van de voorzijden en keerzijden van alle loden zijn afgebeeld.

6.2 Amsterdam

In 1988 enkele vroege, in Amsterdam gevonden Amsterdamse lakenloden gepubliceerd door Jan Baart. Deze loden zijn op basis van de context gedateerd in de 14e eeuw (Baart 1988, 99-106). Op alle drie de lakenloden die door hem zijn beschreven, is op de voorzijde een schild met 3 kruizen te zien. Hoewel de Roever en Van Heel spreken over het eerste echte Amsterdamse wapen dat pas in 1419 verschijnt (de Roever en Van Heel 1996/97, 1-7), doet Baart in 1988 blijkbaar al uitspraken over een veel ouder Amsterdams wapen met drie kruisen. Terwijl pas in 2008, met de vondst van een lakentang uit het Damrak, wordt erkend dat het vroegste Amsterdamse wapen zich op deze tang bevindt en uit omstreeks 1350 dateert, had Baart het 20 jaar eerder al beschreven in zijn werk. Zie voor deze lakenloden afbeelding 34, 35 en 36.

Afbeelding 34: Amsterdams lakenlood, circa 1370 (Baart 1988).

Afbeelding 35: Amsterdams lakenlood, circa 1330-1360 (Baart 1988).

Afbeelding 36: Amsterdams lakenlood, vz: Amsterdams wapen. kz: Naarder wapen (Baart 1988).

Hoewel Baart in zijn werk aannemelijk maakt waarom deze lakenloden goed te dateren zijn op basis van de context waarin ze zijn gevonden, blijkt een datering op basis van de heraldiek niet zinvol. Omdat het om een schild met drie kruisen gaat, waarboven geen kroon is geplaatst, kan over deze loden slechts geconstateerd worden dat ze uit de periode vóór 1493 stammen.

Een klein lood bevat aan de keerzijde de afbeelding van een dubbelkoppige adelaar. Hierdoor is het direct duidelijk dat het om een verfloot gaat, één van de vele deelbewerkingen die een laken onderging alvorens deze geschikt was voor de verkoop. Voor de datering van dit lood is de voorzijde interessant. Het loodje bevat een schild met daarin de drie kruisen met daarboven een simpele kroon (afbeelding 37). Op basis van deze kroon kan het lood goed gedateerd worden. Het betreft de vroegste variant van de Amsterdamse "keizerskroon". Hoewel deze kroon versimpeld op dit loodje is weergegeven, komt deze het meest overeen met de vroege kroon. Dit is op basis van de fleurons het meest duidelijk, daar alleen de vroegste kroon drie fleurons bevat en de latere varianten gesierd worden door meer fleurons. Dit loodje kan hierdoor met vrij grote zekerheid gedateerd worden op 1493-1508.

Afbeelding 37: in Amsterdam gevonden Amsterdams verfloed. Links: voorzijde, rechts: keerzijde. Foto's: BMA Amsterdam.

Het Amsterdamse lakenlood van afbeelding 38 betreft is groot exemplaar, gevonden in Amsterdam. Het betreft een lood met daarop een schild met drie kruizen en daarboven een kroon. Op dit lood is de kroon voor de datering van groot belang. Het is goed zichtbaar dat het hier niet om de vroegste variant van de kroon gaat, maar een latere. Het is moeilijk te bepalen of dit de zogenaamde gemijterde keizerskroon van 1508 is, of dat het om de Rudolfskroon van na 1602 gaat. Er kan over dit lood dus alleen met zekerheid gezegd worden dat het lood van ná 1508 is.

*Afbeelding 38:
Amsterdams lakenlood (vz) uit
Amsterdam met onduidelijke kroon.
Foto: BMA Amsterdam*

De keerzijde van ditzelfde lood bevat een afbeelding van een koggeschip (afbeelding 39). In het vorige hoofdstuk is besproken dat dit koggeschip al op de vroegste stadszegels voorkomt, maar, hoewel sporadisch, ook tot in 1795, blijft voorkomen. Op basis van de

keerzijde van het lood is dus geen nauwkeurige datering op te stellen. Alleen kan met zekerheid worden gezegd dat dit lood stamt uit de periode 1508-1795.

Afbeelding 39: keerzijde. Foto: BMA Amsterdam.

Bij nadere bestudering van de voorzijde van dit lood blijkt dat rechts boven het schild, in het lint, een datering is aangebracht: 1633 (afbeelding 38). Het gaat om de laatste variant van de kroon. Omdat bij het onderzoek op zoek wordt gegaan naar dateringen op basis van stadswapens, zijn loden waarop een datering is aangebracht een goed instrument om te controleren of het onderzoek goed wordt uitgevoerd en de hypothese stand houdt. Het eigenlijke jaartal, 1633, blijkt wel binnen de datering 1508-1795 te vallen.

Het lood van afbeelding 40 betreft een staallood, zoals te lezen in het randschrift. Omdat dit lood sterk verweerd is, is het moeilijk om een scherpe datering aan dit lood te hangen. Hoewel de rest van de beeltenis op het lood vrijwel onleesbaar is, is een gedeelte van de kroon nog zichtbaar. Op basis van dit deel van de kroon lijkt het in ieder geval niet te gaan om de vroegste versie van de kroon van Maximiliaan van Oostenrijk.

*Afbeelding 40:
Amsterdams staallood
(vz), gevonden in
Amsterdam met de
tweede kroon van
Maximiliaan van
Oostenrijk. Foto: BMA
Amsterdam.*

Dit is goed te zien aan het bovenste gedeelte van de kroon, waar de beugels samenkomen en overgaan in een wereldbol met daarop een kruisje (afbeelding 40).

*Afbeelding 41: Amsterdams loodje
(vz) uit Spaarnwoude. Foto: R.J.
Boon.*

Amsterdam verwierf in 1493 het recht om de eerste kroon te voeren en al in 1508 werd de kroon zodanig aangepast dat deze niet meer op de voorgaande leek. Met vrij grote zekerheid kan van dit lood gesteld worden, dat deze uit de periode na 1508 stamt.

Een ander lood betreft een variant waarvan twee identieke exemplaren in Spaarnwoude zijn gevonden en een exemplaar in de omgeving van Leiden. Het gaat om een lood waarbij het schild met de Andreaskruizen aan weerszijden wordt vastgehouden door een leeuw. Omdat uit de literatuur niet duidelijk is wanneer de twee leeuwen hun intrede doen, dient dit loodje op basis van de kroon te worden gedateerd. Heel duidelijk is zichtbaar dat het om de tweede

variant of de laatste variant van de kroon gaat. In hoofdstuk 5.2 is vastgesteld dat deze twee kronen bijna identiek zijn aan elkaar en dat het enige verschil zit in de fleurons en de edelstenen waarmee de tweede kroon bezaaid is. Het loodje van afbeelding 41 is een voorbeeld van een prachtig, in de grond geconserveerd lakenlood, waarbij vele details zichtbaar zijn gebleven. Ondanks dat is nog steeds niet duidelijk om welke kroon het precies gaat. Vanwege dit gebrek aan detail is dit loodje op basis van het wapen en de kroon te dateren in de periode na 1508.

Afbeelding 42: Amsterdams lakenlood uit 1607 (De Roever en Van Heel 1996/1997).

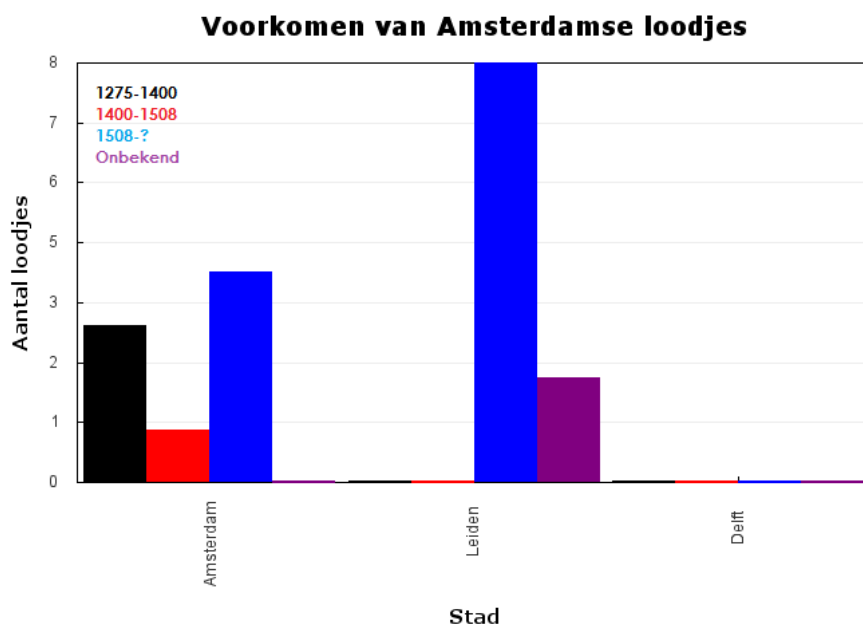

Afbeelding 43: Amsterdams lakenlood, gedateerd op 1660, gevonden in de omgeving van Leiden.

Dat de kroon een moeilijk attribuut blijkt om Amsterdamse lakenloden nauwkeurig te dateren, blijkt uit het lood van afbeelding 42. Dit lood draagt de datering 1607. Hierbij behoort de laatste variant van de kroon, die in 1602 is ontworpen. Ondanks dat dit lood goed bewaard is gebleven, is het onmogelijk om de kroon op dit lood te onderscheiden van de kroon die daarvoor in gebruik is geweest. Deze laatste kroon (afbeelding 42) zou beladen moeten zijn met sieraden en de centrale fleuron zou ook een herkenbare grote edelsteen moeten bevatten. Hoewel deze edelstenen op het afgebeelde stadswapen op papieren documenten en dergelijke zich wel goed laten herkennen, blijken deze op lakenloden erg moeilijk te vinden te zijn. Dit staat een goede datering in de weg, omdat het schild met de daarin geplaatste Andreaskruisen ook geen instrument blijkt om de Amsterdamse lakenloden nauwkeurig te dateren. Hierdoor zal een lakenlood op basis van de kroon steeds worden gedateerd op ofwel de periode 1493-1508, of de periode ná 1508. Helaas valt het leeuwendeel van de gedetermineerde loodjes in deze laatste categorie.

Een ander lood (afbeelding 43) is een voorbeeld van ideale conserveringsomstandigheden. Het lood is tot in het kleinste detail leesbaar. Wat dit lood opmerkelijk maakt, is het aanwezige jaartal: 1660. Dit lood zou dus de laatste variant van de keizerskroon moeten

*Afbeelding 44:
voorkomen van
Amsterdamse
lakenloden in
Amsterdam, Leiden en
Delft.*

*Figuur samengesteld
met behulp van:
www.mijngrafiek.nl.*

bevatten. Dit blijkt niet het geval! Hoewel er wel sprake is van een grote centrale fleuron en enkele edelstenen, missen de kenmerkende grote edelstenen waarmee deze kroon beladen zou moeten zijn.

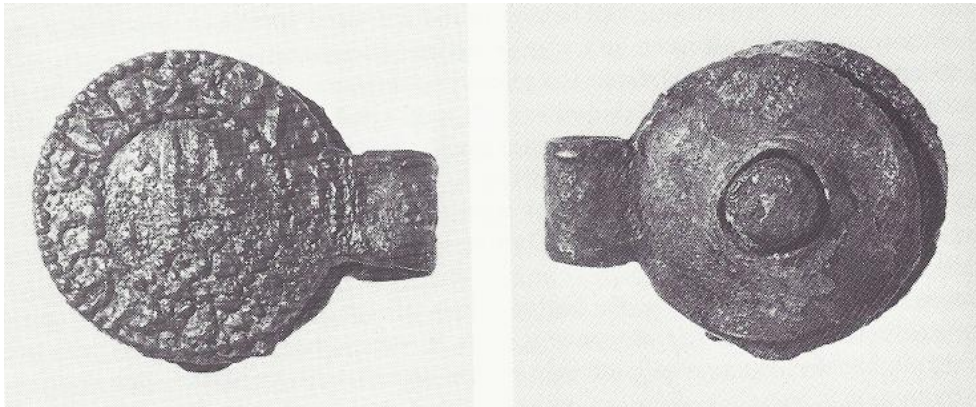
Dit lood is het eerste exemplaar dat meer vragen oproept dan het beantwoordt, aangezien dit het beste voorbeeld is van hoe de kroon er idealiter uit gezien zou moeten hebben in de periode tussen 1508 en 1602.

In afbeelding 44 is de verspreiding van Amsterdamse lakenloden over Amsterdam, Leiden en Delft weergegeven. Er is gebruik gemaakt van vier categorieën: de periode 1275-1400, zoals deze worden behandeld in het werk van Baart, de periode 1400-1508, de periode van ná 1508 en een categorie voor de lakenloden waarvan een datering niet mogelijk blijkt. Uit afbeelding 44 blijkt dat lakenloden uit de eerste twee periodes alleen in Amsterdam zelf voorkomen, wat op een lokale afzetmarkt kan duiden. Vanaf 1508 komen ook Amsterdamse lakenloden in Leiden voor. Tenslotte blijkt uit afbeelding 44 dat Amsterdamse lakenloden in Delft helemaal niet voorkomen.

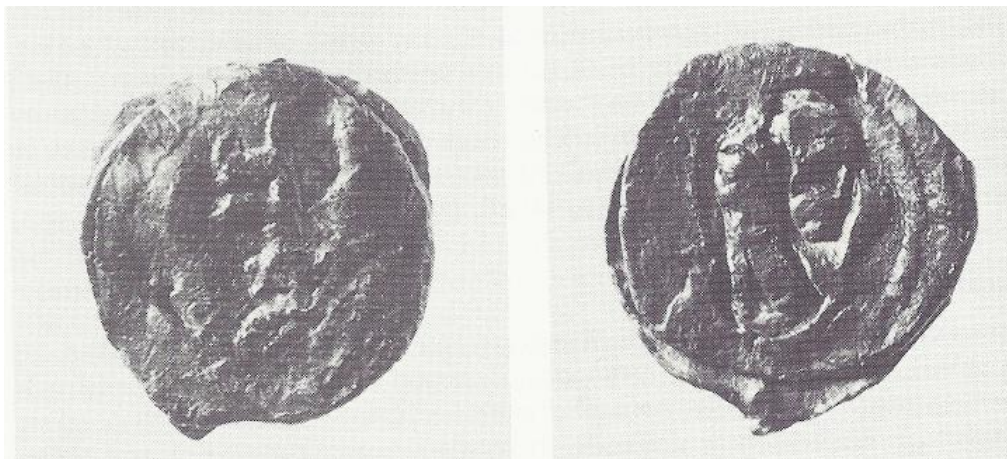
6.3 Leiden

In zijn werk beschrijft Jan Baart naast enkele vroege Amsterdamse lakenloden, ook drie vroege Leidse lakenloden die in de stad Leiden zelf tot dusver niet zijn aangetroffen. Het gaat om twee lakenloden waarop één enkele sleutel recht overeind staat en één lakenlood waarop de beeltenis van de twee gekruiste sleutels is weergegeven. Volgens Baart zijn deze zegels op basis van hun context voldoende betrouwbaar gedateerd om aan te nemen dat het om 13e en 14e eeuwse lakenloden gaat (Baart 1988, 99-101). Blijken deze gegevens inderdaad te kloppen, dan kan aangenomen worden dat het tot nu toe oudst veronderstelde zegel van Leiden (afbeelding 24), inderdaad het oudste is. De door Baart beschreven loden zijn weergegeven op afbeelding 45, 46 en 47. De heraldiek blijkt hier ontoereikend: op basis van stadszegels kan slechts geconcludeerd worden dat het om loden van vóór de 14e eeuw

gaat. Over het lood van afbeelding 58 kan gezegd worden dat deze van vóór 1575 is, vanwege de vierkante ogen.

*Afbeelding 45:
Leids lakenlood
uit omstreeks
1275 (Baart
1988).*

Afbeelding 46: Leids lakenlood uit omstreeks 1300 (Baart 1988).

Afbeelding 47: Leids lakenlood met gekruiste sleutels, anno 1300-1330 (Baart 1988).

Een ander loodje is afkomstig uit Leidschendam. Het betreft een klein exemplaar van 19 millimeter in doorsnede en met slechts aan één zijde een afbeelding van twee gekruiste sleutels. Deze sleutels zijn kenmerkend gezien hun vierkante ogen en grote baarden (zie afbeelding 48). De afbeelding van deze sleutels komt overeen met de vroegste vorm van

gekruste sleutels in Leiden en is daarom waarschijnlijk te dateren tussen 1364 en 1416.

*Afbeelding 48:
Leids lakenloodje
uit Leidschendam.
Foto: R.J. Boon.*

Het tweede lood, welke ook twee gekruiste sleutels bevat van ongeveer hetzelfde type als eerder beschreven, is afkomstig uit de stad Leiden (afbeelding 49).

*Afbeelding 49: in Leiden gevonden loodje van vóór 1575.
Foto: R.J. Boon.*

De sleutels zijn langer en de baarden minder groot.

Een sluitende datering is moeilijk te geven. Pas sinds 1575 komen de gekruiste sleutels regelmatig voor, maar op dat moment zijn deze al voorzien van ronde ogen. Het zal dus

waarschijnlijk om een lood van na 1416 en vóór 1575 gaan. Een nauwkeurige datering is onmogelijk.

Afbeelding 50: Leids lakenlood uit Spaarnwoude. Foto: R.J. Boon.

Afbeelding 51: Leids lakenlood (vz). Dit type lood komt voor in Amsterdam, Leiden en Delft. Foto: R.J. Boon.

Afbeelding 52: Leids lakenlood (kz). Foto: R.J. Boon.

Vanaf 1575 komen zegels voor met daarop twee gekruiste sleutels met ronde ogen. Tegelijkertijd ontstaat in 1575 een tweede zegel waarvan de beeltenis regelmatig op lakenloden voorkomt. Deze twee zegels komen dus naast elkaar voor. De verzamelde loden uit Leiden betreffen bijna allemaal loden waarop twee gekruiste sleutels zijn afgebeeld. Een ander type lood, waarvan er vele zijn gevonden, zowel in en rondom Leiden, maar ook ver daarbuiten, bevat een afbeelding van de strijdbare leeuw (zie afbeelding 51).

Op basis van de heraldiek is het wapen op de voorzijde van dit lood te dateren tussen 1575 en 1775. Een nauwkeuriger datering op basis van het wapen van dit lood niet mogelijk. Het loodje van afbeelding 53 is hetzelfde type van dit lood, maar ditmaal met het jaartal 1775 aan de onderkant. Hoewel deze minder vaak voorkomen, duiken meerdere gedateerde versies van dit lood op. Het jaar 1775 komt overeen met de opgestelde datering op basis van de heraldiek.

Afbeelding 53: Leids lakenloodje anno 1775, gevonden in de omgeving van Leiden.

Afbeelding 54: Leids lakenlood met twee gekruiste sleutels. Gevonden in Leidschendam. Foto: R.J. Boon.

Een groot lood afkomstig uit Spaarnwoude bij Haarlem geeft de twee gekruiste sleutels weer (afb. 50). Dit keer zijn de ogen rond en de baarden minder groot.

Dit type sleutels komt veelvuldig voor en verspreid over een lange tijd. De vroegst bekende sleutels van dit type komen al in 1575 voor, maar hetzelfde type komt ook voor op documenten uit

1802, zonder dat er aan de sleutels zelf ook maar iets verandert. Het dateren van loden met dit type sleutels wordt hierdoor sterk bemoeilijkt en een nauwkeurige datering is onmogelijk.

Afbeelding 55: moeilijk te dateren Leids lakenlood uit Zoeterwoude.

Foto: R.J. Boon.

Enkele andere voorbeelden van lakenloden welke ook de gekruiste sleutels bevatten, maar eigenlijk niet goed te dateren zijn, zijn bijvoorbeeld afbeelding 54, afbeelding 55, afbeelding 56 en afbeelding 57.

Afbeelding 56: Leids lakenloodje uit Zoeterwoude. Foto: R.J. Boon.

Afbeelding 57: Leids lakenloodje uit Leiden. Foto: R.J. Boon.

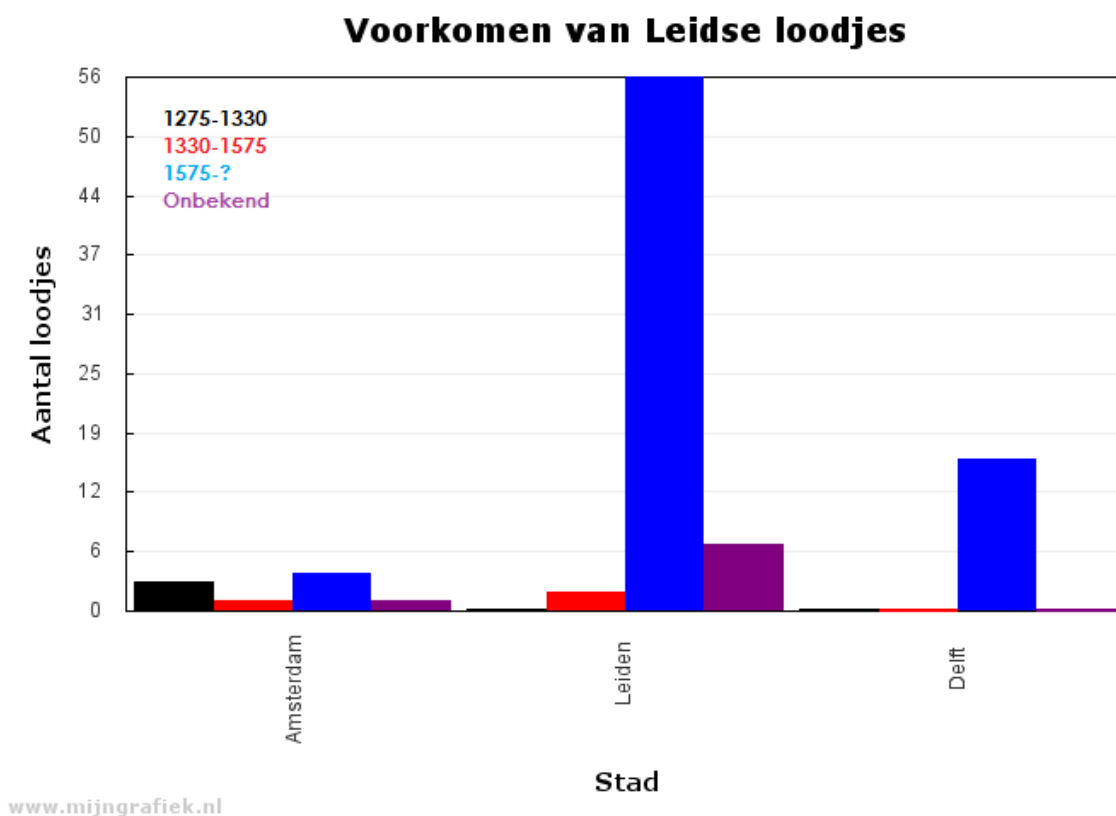

Afbeelding 58: Leids loodje gevonden in Leiden (vz). Foto: R.J. Boon.

Afbeelding 59: Leids loodje (kz). Foto: R.J. Boon.

Een ander bijzonder lakenloodje is afkomstig uit de stad Leiden. Het betreft een loodje met op de voorzijde de naam van de stad Leiden en op de keerzijde een grote V met een puntenpatroontje (afbeelding 58 en 59). Over dit wapen is niets terug te vinden. De mogelijkheid bestaat dat het om een deelbewerkingslood gaat, waarbij een particuliere deelbewerker zijn huismerk in een lood heeft geslagen. Dit is slechts een aanname. Wel is duidelijk dat een datering op basis van het teken op het loodje onmogelijk is.

Afbeelding 60: verspreiding van Leidse lakenloden in Amsterdam, Leiden en Delft.

Grafiek samengesteld met behulp van www.mijngrafiek.nl.

In afbeelding 60 wordt het voorkomen van Leidse lakenloden in Amsterdam, Leiden en Delft weergegeven. Er zijn vier categorieën opgesteld: één voor de periode 1275-1330, één voor de periode 1330-1575, één voor de periode ná 1575 en een categorie voor loden waarvan een datering onmogelijk blijkt. Uit afbeelding 60 blijkt dat de meeste Leidse loodjes in Leiden zelf zijn gevonden. Ook blijkt uit afbeelding 60 dat in elk van de drie steden het aandeel Leidse loodjes uit de periode van ná 1575 het grootst is. Opmerkelijk is de vondst van 3

Leidse lakenloden uit de periode 1275-1330: deze zijn namelijk in Amsterdam aangetroffen, terwijl er in Leiden geen loden uit deze periode bekend zijn.

6.4 Delft

De Delftse lakenloden zijn bijna allemaal loden waarop een schild is aangebracht waarin de Delf loopt. De afbeeldingen van de vroegste zegels waarop gebouwen en wachttorens gescheiden door de Delf, te zien zijn, hebben op de lakenloden óf niet hun weerslag gehad, óf lakenloden uit deze tijd zijn dermate zeldzaam dat deze niet worden teruggevonden. Waarschijnlijk is dit laatste het geval: het is bekend dat Delft ten tijde van de vroegste zegels nog geen lakenindustrie van betekenis had en daarom is het aannemelijk dat er uit deze tijd wel lakenloden zijn, maar zeer zeldzaam worden aangetroffen.

Het vroegst te dateren lakenlood betreft die van afbeelding 61 en 62.

Afbeelding 61: in Delft gevonden vroegst te dateren Delfts lakenlood (vz). Foto: Erfgoed Delft.

Afbeelding 62: keerzijde van vroegst te dateren Delfts lakenlood. Foto: Erfgoed Delft.

Dit lakenlood bevat de beeltenis van een schild waarin een centrale verticale balk is aangebracht. Aan weerszijden van deze balk staat een magere klimmende leeuw met de staart omhoog. Hoewel enige verschillen zichtbaar zijn, komt dit lood in overeen met het vroegste zegel uit Delft uit de periode 1351-1358 (afb. 28). Omdat al in 1361 een geheel nieuw zegel ten zaken is ontworpen (afb. 29), kan dit lood met vrij grote zekerheid gedateerd worden op de periode 1351-1360.

Een tweede type lakenlood betreft de loden waarop een schild is afgebeeld met daarop in het midden het water de Delf. Het schild wordt aan weerszijden vastgehouden door een klimmende leeuw. Hoewel op de stadszegels de leeuwen altijd hun staart naar beneden houden (op één uitzondering na, zie afb. 28), komt het op lakenloden regelmatig voor dat de leeuwen hun staarten opgeheven houden. Een mooi voorbeeld van dit type lood betreft een groot exemplaar, gevonden in de omgeving van Leiden (afbeelding 63).

*Afbeelding 63: groot
Delfts lakenlood (vz)
uit de omgeving van
Leiden. Foto: R.J.
Boon.*

Twee voorbeelden van hetzelfde type lood zijn weergegeven op afbeelding 64 en 65. Deze exemplaren zijn respectievelijk in Den-Haag en Leiden gevonden en laten dezelfde beeltenis zien. De leeuwen houden dit keer hun staarten omhoog.

Afbeelding 64: in Den Haag gevonden loodje waarop de leeuwen hun staart omhoog houden. Foto: R.J. Boon.

Afbeelding 65: ook op dit in Leiden gevonden loodje houden de leeuwen hun staart omhoog.

Dit type lood is moeilijk te dateren. De vroegste afbeelding van het schild dat wordt vastgehouden door twee klimmende leeuwen stamt uit 1583. Hierna verandert de beeltenis enkele malen, maar op basis van de heraldiek valt weinig te zeggen over de dateringen van dit type loodjes. In de periode van 1583 tot 1810 verandert dit type drie keer, waardoor een nauwkeurige datering moeilijk is vast te stellen. Een uitzondering is het loodje van afbeelding 65. Dit loodje bevat een kroon boven het schild. De kroon komt in de heraldiek

slechts op één zegel voor. Dit zegel hoort thuis in de periode 1725-1810 (afbeelding 33, rechts). De voorganger van dit zegel dat in gebruik is geweest tot in 1719, bevat geen kroon (afbeelding 33, links). Mogelijk is in 1719 een nieuw zegel ontworpen, waarvan tot nu toe geen kennis genomen is. Dit loodje kan worden gedateerd van 1719 tot 1810. Hoewel een datering wel mogelijk blijkt, gaat het niet om een nauwkeurige datering.

Een laatste voorbeeld van dit type Delfts lakenlood betreft het exemplaar van afbeelding 66. Het betreft een aan weerszijden door klimmende leeuwen vastgehouden schild met daarop de afbeelding van de Delf. Op basis van hoe deze beeltenis in de heraldiek voorkomt, valt dit lood, samen met alle andere loden van dit type te dateren tussen 1583 en 1810.

Afbeelding 66: dit Delftse lakenlood, gevonden in Delft, is te dateren in de periode 1583-1810. Foto: Erfgoed Delft.

Tot slot is er nog het derde type Delftse lakenloden. Het gaat om lakenloden waarop een afbeelding van een schildje staat met daarin een verticale balk die de Delf voorstelt.

Afbeelding 67: lakenlood met slechts een schildje als beeltenis. Foto: Erfgoed Delft.

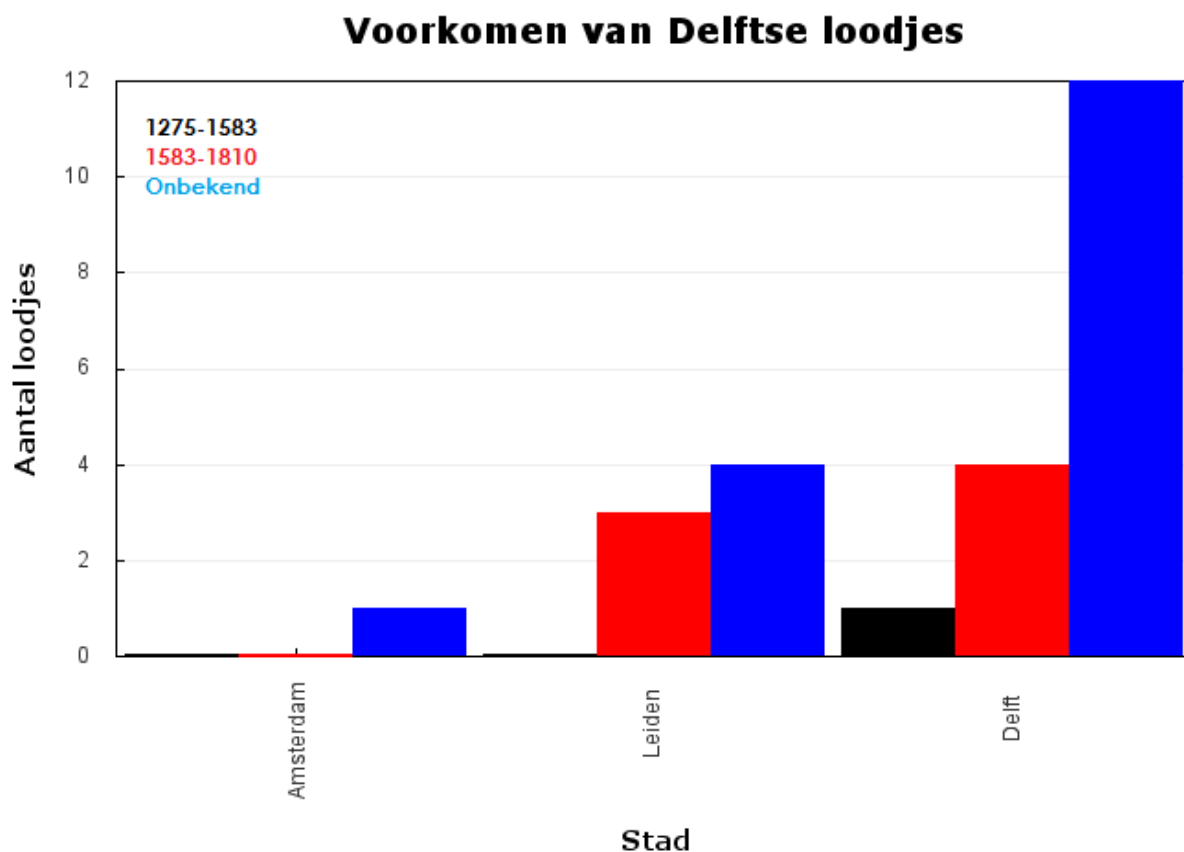
Afbeelding 68: Delfts lakenlood met slechts een schildje met daarop de Delf. Foto: Erfgoed Delft.

Afbeelding 69: Delfts lakenlood (links: vz, rechts: kz) uit Amsterdam. Foto's: BMA Amsterdam.

De heraldiek is hier van geen enkele hulp, daar er tot nu toe geen enkel Delfts stadszegel bekend is waarop slechts een schild met de Delf is afgebeeld. Vanaf 1444 komt een schild met de Delf pas voor het eerst voor op een stadszegel, maar wel in combinatie met een versterking en een klimmende leeuw die het schild vasthoudt (afbeelding 31). De voorganger van dit zegel stamt uit 1424 (afbeelding 29). Tussen dit zegel en het zegel waarop het schild voor het eerst voorkomt, is een periode van 20 jaar onbekendheid. In het ideale geval kan gesteld worden dat de loodjes van dit type dateren uit de periode na 1424. Enkele goede voorbeelden van dit type lood zijn de afbeeldingen 67, 68 en 69.

www.mijngrafiek.nl

Afbeelding 70: verspreiding van Delftse lakenloden in Amsterdam, Leiden en Delft.

Grafiek samengesteld met behulp van www.mijngrafiek.nl.

In afbeelding 70 wordt de verspreiding van de Delftse lakenloden in Amsterdam, Leiden en Delft weergegeven. Hierbij zijn drie categorieën opgenomen: de periode 1275-1360, de periode 1583-1810 en de categorie loden waarvoor geen datering kon worden opgesteld. In elk van de drie steden is het aandeel van ondateerbare loodjes het grootst. Voorts komen de vroegste loodjes van Delft uitsluitend in Delft voor. In de periode 1583-1810 komen Delftse loden voor in zowel Leiden als Delft. Tenslotte komt de grootste categorie Delftse lakenloden die helaas ondateerbaar blijken, in alle drie de steden voor.

7. Synthese

Na een uitgebreide bestudering van de lakenloden uit Amsterdam, Leiden en Delft wordt vrij snel duidelijk dat stadswapens en stadszegels van de betreffende steden nauwelijks kunnen bijdragen aan de kennislacune die op het gebied van dateringen van lakenloden zijn ontstaan. Hoewel in enkele uitzonderlijke gevallen een datering voor lakenloodjes is op te stellen, zoals het geval is bij bijvoorbeeld het Amsterdamse loodje van afbeelding 37 en het Delftse loodje van afbeelding 61 en 62, kunnen de meeste andere loden slechts op ongeveer honderd jaar of zelfs enkele honderden jaren nauwkeurig gedateerd worden. Kort en bondig kan dus gesteld worden dat stadswapens en stadszegels nauwelijks toepasbaar zijn voor de datering van lakenloden. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de grote stadsbranden die in elk van de behandelde steden hebben plaatsgevonden en het archief met de daarbij behorende zegels hebben vernietigd. Hierdoor zijn tussen de tot nu toe bekende zegels en hun opvolgers, telkens kennislacunes te bespeuren. Dit is één van de oorzaken voor het niet goed kunnen dateren van lakenloden op basis van stadszegels.

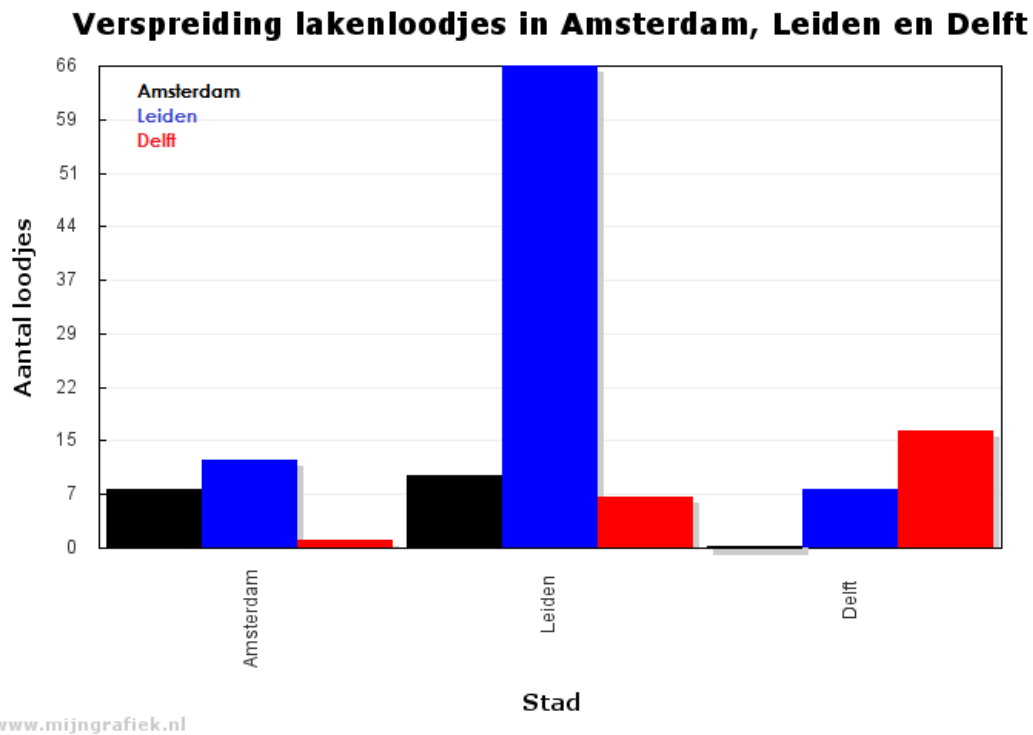
Een tweede oorzaak kan gevonden worden in post-depositionele processen. In gevallen waar de details zeer belangrijk zijn, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de Amsterdamse loden met een kroon, is duidelijk dat post-depositionele processen een nauwkeurige datering al snel in de weg staan. Door het verweren van de kleinste details, is het onmogelijk om loodjes op basis van de op de loodjes aangebrachte stadswapens te dateren. Een uitzondering is het lood van afbeelding 43. Dit lood roept echter meer vragen op dan dat het beantwoordt.

Wat kan er naar aanleiding van dit onderzoek wel gezegd worden? In hoeverre heeft dit onderzoek kunnen bijdragen aan inzicht in de productieomvang en handel in laken?

Ten eerste komt Leiden naar voren als grootste productie en -handelscentrum van laken. Dit blijkt niet alleen uit de enorme hoeveelheid Leidse loodjes die in Leiden en directe omgeving zijn gevonden, maar ook uit het feit dat zowel in Delft als in Amsterdam Leidse lakenloden zijn gevonden (afb. 71). Het is opmerkelijk dat de Leidse loodjes die in Delft en Amsterdam voorkomen, bijna uitsluitend uit de periode van na 1575 dateren. Deze datering komt overeen met de periode dat de Vlaamse vluchtelingen onderdak in Leiden vonden en daar de lakenindustrie een impuls gaven, waardoor deze opbloede als nooit tevoren. Hoewel de

Vlamingen ook in Delft en in mindere mate in Amsterdam hun weg naar de lakenindustrie vonden, hebben deze twee steden blijkbaar toch op grote schaal Leidse lakens geïmporteerd. Dat de Leidse lakens hun weg naar Amsterdam vonden, is misschien niet zo verwonderlijk: de 17e eeuwse Amsterdamse lakenindustrie was al lang niet meer wat het geweest was in de 13e en 14e eeuw. Daar tegenover stond dat in de 16e en 17e eeuw de overzeese handel in Amsterdam voor de grootste inkomsten zorgde. Bekend is, dat de Leidse lakens overal ter wereld terecht kwamen. Het is dus aannemelijk dat Amsterdam Leidse lakens heeft geïmporteerd om deze vervolgens verder te verhandelen, daar hun eigen productie niet groot genoeg was om in de vraag te voorzien. Ook in Delft zijn enkele Leidse loodjes gevonden. Vermoedelijk zijn de Leidse lakens vanuit Delft niet verder verhandeld, maar zijn deze voor eigen gebruik geweest. De verspreiding van de Leidse loodjes is goed zichtbaar in afbeelding 71.

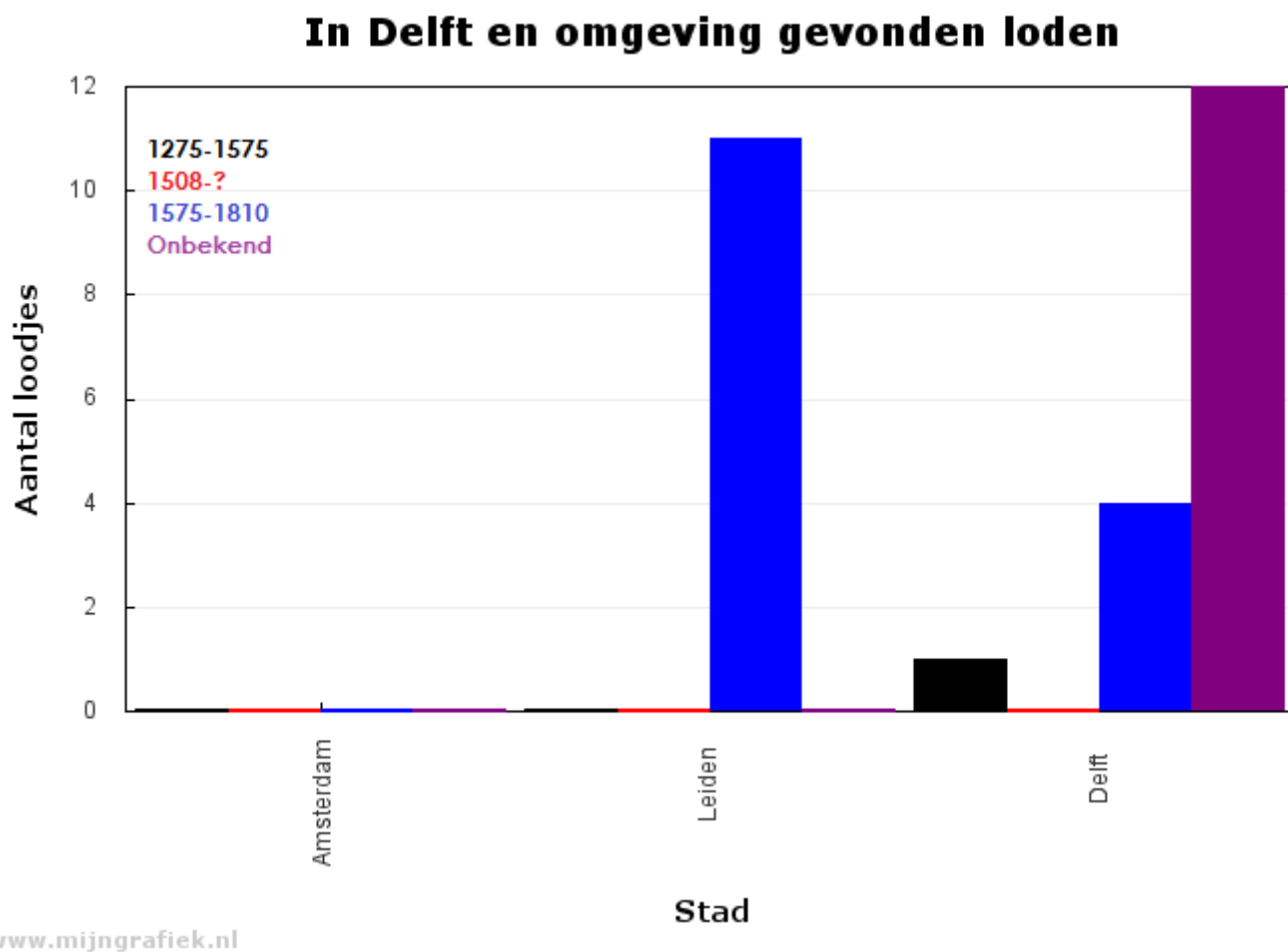
Een tweede conclusie die uit dit onderzoek getrokken kan worden is dat in bijna alle onderzochte steden lakenloden uit een andere stad zijn gevonden. Zo heeft Leiden ook Amsterdamse en Delftse lakens geïmporteerd (afb. 73). Helaas zijn de dateringen opnieuw niet nauwkeurig genoeg om gedetailleerde uitspraken te doen over wanneer deze import precies heeft plaatsgevonden. De in Leiden aangetroffen Delftse lakenloden betreffen allen loden uit de periode 1583-1810. Bekend is dat Leiden bijna de gehele 17e eeuw toonaangevend is geweest op het gebied van textielindustrie en Delft daarna pas haar bloeiperiode beleefde. Het is daarom aannemelijk dat de Delftse loden uit Leiden vanaf het laatste kwart van de 17e eeuw tot en met de 18e eeuw dateren. Ook de Amsterdamse loden die in Leiden zijn gevonden, zijn slecht te dateren. Allen stammen uit de periode na 1508. Het is niet aannemelijk dat de Amsterdamse loden uit dezelfde tijd als de Delftse dateren, omdat Amsterdam tegen die tijd al helemaal geen textielindustrie van betekenis meer had. Waarschijnlijker is het dat de in Leiden aangetroffen Amsterdamse loden vooral uit het begin van de 16e eeuw stammen, voordat de textielindustrie van Leiden haar grootste bloei beleefde.

Afbeelding 71: globaal overzicht van voorkomen van Leidse loodjes in Leiden, Amsterdam en Delft. Grafiek samengesteld met behulp van www.mijngrafiek.nl.

Verder zijn in Amsterdam nauwelijks Delftse loodjes aangetroffen: slechts één (ondateerbaar) exemplaar. Eveneens ontbreken er in Delft Amsterdamse loodjes (afb. 72). Kan hieruit opgemaakt worden dat de banden tussen Amsterdam en Delft niet al te best waren? Toch blijkt uit historische bronnen dat het grafelijk hof van Amsterdam in 1316 laken heeft besteld in Delft (Baart 1988, 106). Deze constatering brengt nieuwe vragen aan het licht. Leiden heeft in de 17e eeuw uit kunnen groeien tot het grootste lakenproducerende centrum van de wereld. Hierbij was het aandeel van Amsterdam, voor de aanlevering van bijzondere grondstoffen en halffabricaten niet gering. Bekend is dan ook dat Leiden en Amsterdam hechte handelscontacten met elkaar onderhielden. Nadat de Leidse productie vanaf het laatste kwart van de 17e eeuw minder krachtig werd, groeide Delft boven Leiden uit. De afwezigheid van Amsterdamse loodjes in Delft (afb. 72) wijst erop dat Delft waarschijnlijk afhankelijk was van grondstoffen en halffabricaten uit een andere havenstad, of in dit opzicht geheel zelfvoorzienend is geweest. Ook heeft Amsterdam blijkbaar geen Delftse lakens geïmporteerd toen Delft haar bloeiperiode beleefde, blijkens de daar bijna geheel afwezige lakenloodjes. Slechts één ondateerbaar exemplaar in de Amsterdamse collectie kon aan Delft worden toegewezen (afb. 74).

Afbeelding 72: overzicht van de in Delft en in omgeving gevonden lakenloden, ingedeeld naar tijd. Grafiek samengesteld met behulp van www.mijngrafiek.nl.

Hoewel het om niet veel loden gaat, is ook een voorzichtige conclusie op te stellen voor het gebied rondom Zoetermeer. Dit gebied valt in het verzorgingsgebied van zowel Delft als Leiden. De enige herkenbare loden die in dit gebied zijn aangetroffen zijn afkomstig uit Leiden. Er zijn verder noch Amsterdamse, noch Delftse loden aangetroffen, dus mag worden verondersteld dat dit gebied meer in de invloedssfeer van Leiden stond dan van Delft.

Kanttekening hierbij is dat het uitsluitend om Leidse lakenloden gaat die dateren uit de tijd van na 1575. Hoe de verspreiding van de loodjes voor die tijd is geweest en tot hoe lang de Leidse invloed in dit gebied heeft standgehouden, is onduidelijk vanwege een onnauwkeurige datering.

De vondst van drie oude Leidse lakenloden in Amsterdam, daterend uit de 13e en 14e eeuw, wijst op de vroege aanwezigheid van de Leidse lakenindustrie. Naast loden uit Naarden, werden ook drie Amsterdamse loden uit deze tijd aangetroffen. Historisch gezien is deze tijd de bloeiperiode van de Amsterdamse lakenindustrie, maar toch weet Amsterdam de contemporaine productie van Leiden niet te overtreffen. Hoewel het slechts om enkele loden gaat, bevestigt de vondst van een gelijk aantal Leidse en Amsterdamse loden deze uitspraak (afb. 74). Opmerkelijk is het dat in Leiden zelf nog niet zulke oude Leidse loden zijn aangetroffen (afb. 73). Hieruit blijkt de grote rol die de export toen al in Leiden speelde. Over het algemeen komen Leidse loden vanaf 1575 zowel in Leiden, Amsterdam als Delft voor. Ook de Amsterdamse loden zijn vanaf 1508 in Leiden vertegenwoordigd en ook, hoewel in nog mindere mate als de Amsterdamse, komen de Delftse loden in Leiden voor (afb. 73).

De Leidse afzetmarkt was niet alleen lokaal, maar ook regionaal en zelfs bovenregionaal te noemen, blijkens de vele Leidse loden die bijvoorbeeld in Groningen zijn gevonden¹. De Leidse lakenindustrie presenteert zich duidelijk als de grootste van de drie, hetgeen in overeenstemming is met de vele historische bronnen die hierover handelen.

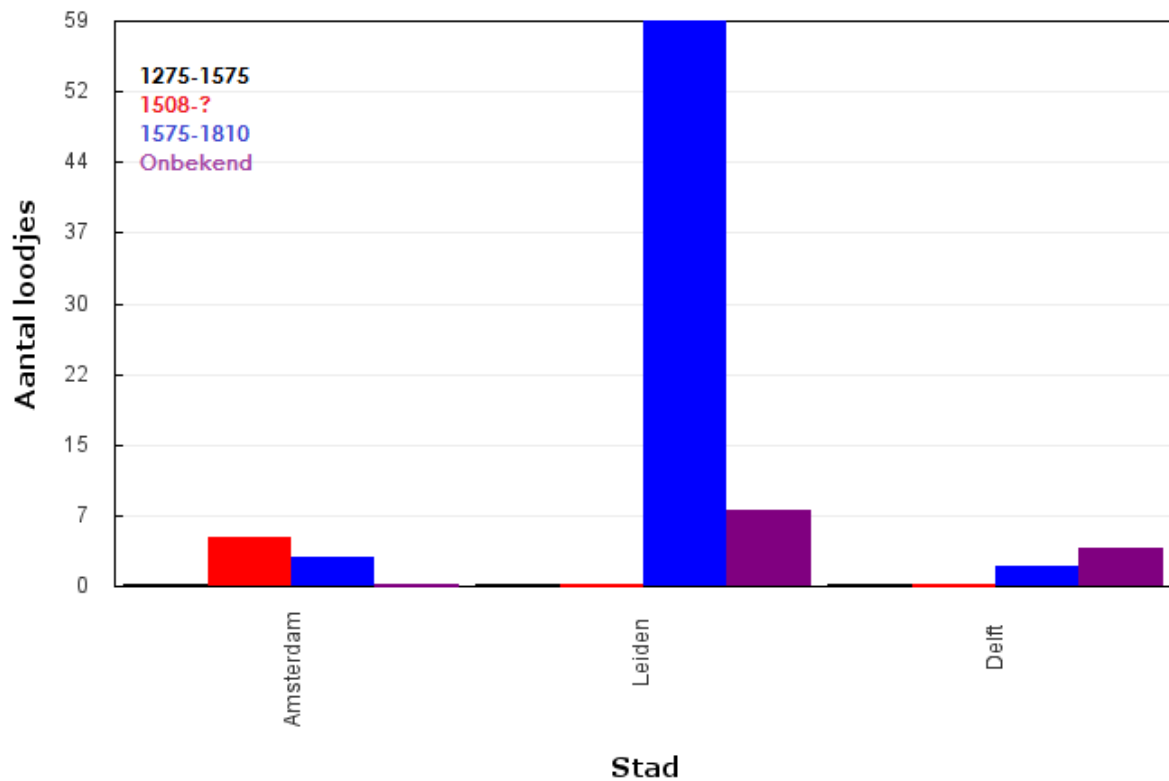
De meeste Leidse lakenloden zijn te dateren vanaf 1575 tot aan 1775. Hoewel uit historische gegevens bekend is dat de Leidse lakenindustrie vanaf het laatste kwart van de 17e eeuw in kracht begon af te nemen, lijken de lakenloden dit tegen te spreken. Vooral het type lakenlood van afbeelding 51 komt veelvuldig voor en valt te dateren tussen 1575 en 1775.

Dit is dus niet in overeenstemming met historische bronnen aangezien blijkt dat ook dit type lood veelvuldig door geheel Nederland² wordt aangetroffen, wat duidt op een actieve export (afb. 73).

¹ Gebaseerd op de vele Leidse lakenloden die verspreid over geheel Nederland worden gevonden en worden aangemeld op metaaldetectie-websites en internetfora.

² Gebaseerd op de vele Leidse lakenloden die verspreid over geheel Nederland worden gevonden en worden aangemeld op metaaldetectie-websites en internetfora.

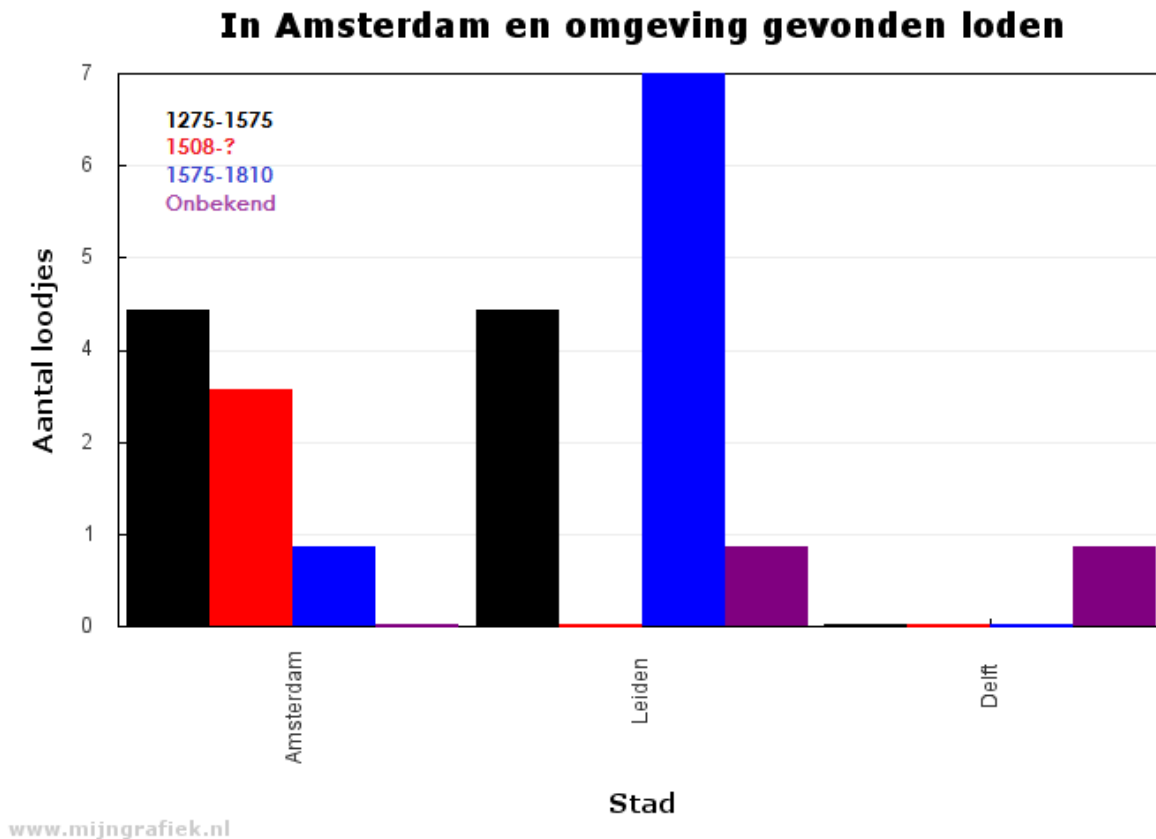
In Leiden en omgeving gevonden loden

Afbeelding 73: globaal overzicht van voorkomen van Leidse loodjes in Leiden, Amsterdam en Delft. Grafiek samengesteld met behulp van www.mijngrafiek.nl.

Uit afbeelding 73 blijkt aan de hand van de onderzochte lakenloden duidelijk dat de Leidse textielindustrie tussen 1575 en 1810 een enorme expansie beleefde. De meeste loden die in Leiden zijn gevonden zijn afkomstig uit Leiden, wat duidt op een grote lokale afzetmarkt. Ondanks de grote expansie die de Leidse textielindustrie meemaakte, heeft Leiden ook lakens uit Amsterdam en Delft geïmporteerd. Wellicht gaat het bij de Amsterdamse loden om halffabricaten die via Amsterdam hun weg naar Leiden vonden om vervolgens te worden afgewerkt en verder te worden verhandeld. Opmerkelijk is het aandeel Amsterdamse loodjes van na 1508 die in Leiden zijn gevonden. In de 16e eeuw bevond de Leidse textielindustrie zich in een dieptepunt. Het is aannemelijk dat Leiden in deze tijd Amsterdamse lakens heeft geïmporteerd omdat de eigen productie bijna geheel stil lag.

Afbeelding 74: overzicht van de in Amsterdam en omgeving gevonden lakenloden ingedeeld naar tijd. Grafiek samengesteld met behulp van www.mijngrafiek.nl.

De Amsterdamse lakenindustrie bloeit volgens historische bronnen in de 13e en 14e eeuw. Er zijn slechts drie Amsterdamse loden uit deze tijd aangetroffen in Amsterdam zelf. Bij een bloeiperiode mag verwacht worden dat er ook producten worden geëxporteerd. Toch zijn in Leiden en Delft dergelijke loden niet aangetroffen (afb. 72, 73 en 74). Dat houdt in dat in Amsterdam de lakenproductie voornamelijk voor de lokale afzetmarkt werkte of dat deze bloeiperiode iets genuanceerder gezien moet worden. Pas vanaf de 15e eeuw begint in Amsterdam de nadruk te liggen op de zeevaart en de handel die daarmee samengaat. Uit vrachtlijsten uit 1493 blijkt Amsterdam koploper te zijn in de lakenexport en Leiden daarin ver achter zich te laten. Toevallig zijn de meeste Amsterdamse loden te dateren op de periode na 1508. Dit wijst misschien eerder op een bloeiperiode in de late 15e en vroege 16e eeuw, dan in de 13e en 14e eeuw. Vanwege niet nauwkeurig te dateren lakenloden staan

alle uitspraken hierover op losse schroeven. Uit afbeelding 74 blijkt verder dat ook Amsterdam in de periode na 1575 op grote schaal Leids laken heeft geïmporteerd. De vondst van één enkel Delfts lood duidt op een sporadische handel tussen Amsterdam en Delft.

De Delftse lakenindustrie kenmerkt zich voornamelijk door een lokale afzetmarkt. Binnen de stad zelf zijn veelvuldig Delftse loden aangetroffen. De meeste van deze loden zijn moeilijk te dateren. Eén lakenlood gevonden binnen Delft dat met zekerheid gedateerd kan worden in de periode 1351-1360, duidt op een productie vanaf de 14e eeuw voor waarschijnlijk een lokale of hooguit voor een regionale afzetmarkt (afb. 72). Omdat de in en om Leiden aangetroffen dateerbare Delftse loden allen dateren van na 1583, is het aannemelijk dat deze grotendeels dateren vanaf het laatste kwart van de 17e eeuw toen Delft haar bloeiperiode op het gebied van lakenindustrie beleefde (afb. 73). Dit betreft slechts een hypothese, omdat een nauwkeurige datering van Delftse lakenloden op basis van de heraldiek niet mogelijk is.

Een interessant gebied betreft Den-Haag. Een groot gedeelte van Den-Haag valt namelijk onder het verzorgingsgebied van Delft en een klein gedeelte onder het verzorgingsgebied van Leiden (afb. 2). Bij nadere bestudering van de textielhandel van Den-Haag, is echter gebleken dat deze stad een geheel eigen lakenindustrie heeft gehad. Hoewel enkele Leidse en Delftse lakenloden in Den-Haag zijn aangetroffen, vallen deze in het niet bij de tientallen Haagse lakenloden die op dezelfde plaatsen zijn gevonden. Toch zijn in Den-Haag 6 Leidse en 2 Delftse lakenloden aangetroffen. Het is opmerkelijk dat er geen enkel Amsterdams lood is gevonden. Wellicht heeft dit te maken met de (slechte?) handelsbetrekkingen die Delft met Amsterdam had. Aangezien Den-Haag grotendeels onder het verzorgingsgebied van Delft valt, heeft Delft misschien invloed kunnen uitoefenen op Den-Haag en zo de handel met Amsterdam kunnen bemoeilijken of zelfs geheel kunnen voorkomen. Aan de andere kant zijn er meer Leidse dan Delftse loden gevonden in Den-Haag. Misschien viel Den-Haag dan geografisch wel onder de hoede van Delft, maar zijn toch meer lakens uit Leiden geïmporteerd. Helaas zijn de dateringen te onnauwkeurig om hierover gegronde uitspraken te doen.

In elk van de drie onderzochte steden komt ook een gedeelte lakenloden voor uit andere steden. Zo komen er in alle drie de steden loden uit Amersfoort voor. In Amsterdam zijn ook loden uit Gouda, Alkmaar en Haarlem gevonden. Bovendien komen er in Amsterdam loden uit Colchester, Londen en Augsburg voor. Hieruit blijkt de grote rol die de overzeese handel voor Amsterdam speelde.

Ook in Delft zijn loden uit Engeland aangetroffen. Eén van die loden is afkomstig uit Londen. Ongetwijfeld is dit lood afkomstig uit de periode dat de Merchant Adventurers gevestigd waren in Delft. Hoewel er enkele loden in Delft uit Amersfoort komen, is een groot gedeelte van de in Delft gevonden lakenloden niet toe te schrijven aan een plaats van herkomst. Leiden lijkt in dit opzicht het meest zelfvoorzienend geweest te zijn. In de collectie loden die uit Leiden afkomstig zijn, zijn weinig herkenbare lakenloodjes uit andere steden aangetroffen.

Ook voor de loden die uit andere dan de drie onderzochte steden afkomstig zijn, geldt dat deze niet nauwkeurig gedateerd kunnen worden. Tot op zekere hoogte kan onderzocht worden in welke mate andere loden in de assemblages van de Amsterdam, Leiden en Delft voorkomen, maar daar houdt het dan ook op. Omdat ook voor deze loden geen nauwkeurige dateringsmethode bestaat, is niet te bepalen wanneer andere loden hun intrede doen in Amsterdam, Leiden en Delft.

8. Conclusie

In dit laatste hoofdstuk zal ik trachten de hoofdonderzoeksvraag uit de inleiding te beantwoorden. Deze vraag luidde als volgt: "Hoe toepasbaar zijn stadswapens en -zegels voor de exacte datering van lakenloden uit de 13e tot en met de 18e eeuw?" En kan met behulp van de datering inzicht in de productieomvang en handel in laken in beeld worden gebracht?

Uit de synthese van hoofdstuk 7 blijkt dat een nauwkeurige datering van lakenloden op basis van de heraldiek moeilijk te dateren zijn. Er zijn enkele conclusies te trekken die opmerkelijk te noemen zijn of zelfs historische bronnen tegenspreken. Wellicht is ook het aantal bekende en onbekende lakenloodjes uit deze steden te beperkt om een juiste afspiegeling van de inkrimping of expansie van de lakenhandel te weerspiegelen.

Om met behulp van lakenloden duidelijke uitspraken te kunnen doen over productieomvang en handel in laken zijn stadswapens en -zegels ontoereikend. Er is uitsluitend in grove tijdsperioden iets te zeggen over de verhoudingen in lokale textielproductie en de hoeveelheid laken die uit andere steden werden betrokken.

Beter zou het zijn om de studie naar de datering van lakenloden en hun herkomst en gebruik te combineren met een studie naar (post-)middeleeuwse handschriften, randschriften op lakenloden en een studie naar taalkundige morfologie, een studie naar de herkomst en de datering van de verschillende "kloppen" en naar lakenkundige termen. Wanneer is men bijvoorbeeld "Leyden" gaan vervangen door "Leiden"? En wanneer "Amstelredam" door "Amsterdam"? Wanneer is precies besloten om van het Gothische handschrift, dat op vele Delftse lakenloden zichtbaar is, af te stappen? En wanneer zijn bijvoorbeeld de verschillende "Staelen" ontstaan en hoe zijn deze in de loop der tijd in verschillende steden ontwikkeld? Concluderend kan gesteld worden dat lakenloden op basis van uitsluitend de heraldiek niet nauwkeurig genoeg gedateerd kunnen worden. Echter, op het gebied van lakenloden valt nog veel te ontdekken. Het onderzoek naar lakenloden staat nog in de kinderschoenen en gelukkig biedt de toekomst een goed perspectief: er is nog een groot aantal mogelijkheden om deze ondergewaardeerde kleinoden te dateren. Zo kan vooral de herkomst en datering van verschillende lakenkundige termen van grote hulp zijn, maar ook de taalkundige

morfologie kan helpen een datering vast te stellen. De enige initiatieven zijn tot nu toe genomen door geïnteresseerde amateurs, maar dat heeft tot dusver nog niet tot publicaties of boeken geleid. Met dit onderzoek is de deur misschien opengezet voor een volgende enthousiaste amateur, student, of zelfs professional en wordt over afzienbare tijd het lakenlood wel ten volle benut om het inzicht in de lakenproductie en -handel te vergroten en te verdiepen.

Samenvatting

In de archeologie zijn lakenloden één van de minst begrepen en meest ondergewaardeerde voorwerpen. Hoewel er vele lakenloden worden aangetroffen op allerhande opgravingen, wordt aan deze kleinoden maar weinig aandacht besteed. Lakenloden kunnen echter van grote archeologische betekenis zijn, mits een goede datering mogelijk is.

Dit onderzoek is erop gericht om met behulp van vastgelegde stadswapens en -zegels uit de steden Amsterdam, Leiden en Delft lakenloden uit deze drie steden te dateren. Ook is onderzocht hoe de bestudeerde lakenloden nieuwe inzichten kunnen bieden in de dynamiek van de lakenindustrie.

Omdat stadswapens in de loop der tijd aan vele veranderingen onderhevig zijn geweest en deze veranderingen hun weerslag hebben gevonden in de stadswapens die op lakenloden zijn aangebracht, is onderzocht of lakenloden op basis van de heraldiek zijn te dateren. Er is gebruik gemaakt van de meest relevante informatie op het gebied van stadswapens en -zegels om op deze manier aan de meest betrouwbare informatie te komen. Toch bestaat er op het gebied van de heraldiek een grote kennislacune omdat bijna elke grote stad in de middeleeuwen door stadsbranden is geteisterd, waarbij het archief en de daarbij behorende zegels verloren zijn gegaan.

De meeste lakenloden zijn door deze kennislacunes in de heraldiek op ongeveer honderd jaar tot vele honderden jaren nauwkeurig te dateren. Op enkele uitzonderingen na, blijkt de heraldiek op zichzelf geen attribuut om lakenloden nauwkeuriger te dateren. Toch kan de heraldiek een grote bijdrage leveren aan een nauwkeurigere datering van lakenloden, als dit onderzoek gecombineerd wordt met een studie naar randschriften, woordmorfologie en de herkomst van verschillende lakenkundige termen.

Tot nu toe is er nog weinig onderzoek naar lakenloden verricht. Wellicht brengt dit onderzoek daar verandering in en dient het als een opstap naar meer onderzoek op een multidisciplinair niveau, zodat lakenloden in de toekomst tot nieuwe inzichten in de lakenindustrie kunnen leiden.

Summary

In archaeology, not many things are so poorly understood as lead cloth seals. While vast amounts of lead cloth seals are unearthed by Dutch archaeologists on many excavations, little attention is paid to these precious little objects. However, these seals can provide loads of archaeological information, if dated correctly and precisely.

The focus of this research is pointed at the application of early city seals of the Dutch cities Amsterdam, Leiden and Delft for the dating of lead cloth seals. Also, the scope of this research extends to create new insights into the dynamics of the 13th-19th century's Dutch textile-industry.

City seals are known to have changed several times during the course of history and these changes have found their way to the lead seals as well. Because of this, investigation is needed to decide whether lead cloth seals can be dated by means of heraldry. The most relevant literature has been consulted, so the results are as reliable as possible. However, because of enormous fires that have been blazing through most major medieval cities, destroying everything on their path, including the cities' archives and adherent seals, several gaps in the knowledge of heraldry exist.

Because of these gaps, it is not possible to date cloth seals more precisely than varying from a hundred years to several hundreds of years. While exceptions do exist, it turns out that it is not possible to date cloth seals more specifically by means of heraldry alone. However, heraldry can be of great help when dating lead cloth seals, if combined with studying edge lettering, morphology of related words and the origin of terms that apply specifically to the Dutch textile industry.

Until now, lead cloth seals have not been researched thoroughly. Perhaps, this research will cause a change in this and by doing so, cause more possible research on these under-appreciated objects on a multi-disciplinary scale. Perhaps, this will lead to new insights in the Dutch textile industry in the near future.

9. Bibliografie

Boeken

- Baart, J.M., 1977. *Opgravingen in Amsterdam: 20 jaar stadskernonderzoek*. Haarlem: Fibula-van Dishoeck.
- Baart, J. M., 1988. De materiële stadskultuur, in Cordfunke, E.H. P., F.W.N. Hugenholtz & J.F.S.U.A. Sierksma (eds.), *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*. Comité Oud Muiderberg no. 39: 93-112. Zutphen: De Walburg Pers.
- Berkel, K., van, 1981. Delft als industriestad in de 17e eeuw, in I.V.T Spaander en R.A. Leeuw (eds), *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft: Meinema.
- Blockmans, W. & P. Hoppenbrouwers, 2009. *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van Middeleeuws Europa*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Bult, E.J., 2002. Lakenproductie en handel in Delft, *Delf. Cultuurhistorisch Bulletin Delft*, Vol. 4 No. 3: 10-11.
- Busch, A.J., 1966. De zegels en het wapen van Dordrecht, in E.C.M. Leemans-Prins (ed), *Zegels en wapens van steden in Zuid-Holland*. 's- Gravenhage: Drukkerij Albiani.
- Daalen, A.P.A., van, 1977. *Delftse Gilden*. Delft: Gemeentelijke Archiefdienst Delft.
- Gelder, R., van & Kistemaker, R., 1983. *Amsterdam 1275-1795. De ontwikkeling van een stadsmetropool*. Amsterdam: Meulenhoff Informatief.
- Grijzenhout, F., 2007. *Erfgoed, de geschiedenis van een begrip*. Amsterdam: Amsterdam university press.
- Hilverda, W., 2004. *Wapenfeiten. Verhalen van wapens van steden*. Leiden: Erfgoedhuis Zuid-Holland.
- Jonker, J. & K. Sluyterman 2000. *Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de eeuwen heen*. Den-Haag: Sdu Uitgevers.

- Kaptein, H., 1998. *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur en continuïteit*. Hilversum: Verloren.
- Lanschot Hubrecht, J.A., van, 1984. *De Leidse lakenindustrie in de zeventiende eeuw en de werkzaamheid van de familie Hubrecht in deze bedrijfstak*. Châteauneuf de Grasse (Alpes-Maritimes): Les Béliers.
- Leemans-Prins, E.C.M. (ed), 1966. *Zegels en wapens van steden in Zuid-Holland*. 's-Gravenhage: Drukkerij Albani.
- Leeuwen, H.W., van, 1966. De zegels en het wapen van Delft, in E.C.M. Leemans-Prins (ed), *Zegels en wapens van steden in Zuid-Holland*. 's-Gravenhage: Drukkerij Albani, 45-63.
- Overvoorde, J.C., 1924. *Catalogus van voorwerpen in het stedelijk museum "de Lakenhal" te Leiden*. Wassenaar: Drukkerij Werner & Co.
- Pama, C., 1987. *Rietstaps Handboek der Heraldiek*. Leiden: E.J. Brill.
- Poelman, H. A., 1908. *Geschiedenis van den handel van Noord-Nederland gedurende het Merovingische en Karolingische tijdperk*. 's- Gravenhage: Nijhoff.
- Posthumus, N.W., 1917. *Bescheiden betreffende de provinciale organisatie der Hollandsche lakenbereiders*. Amsterdam: Johannes Müller.
- Posthumus, N.W., 1953. *De Oosterse handel te Amsterdam*. Leiden: E.J. Brill.
- Roever, M., de & S.A.C. Dudok van Heel, 1996/97. Het Wapen van de stad Amsterdam, in J. Wouda (ed), *De handtekening van Amsterdam*. Amsterdam: Stadsdrukkerij Amsterdam.
- Versprille, A., 1966. De zegels en het wapen van Leiden, in E.C.M. Leemans-Prins (ed), *Zegels en wapens van steden in Zuid-Holland*. 's-Gravenhage: Drukkerij Albani, 145-180.
- Vught, L., van, 2010. *Lakens in Dorestad. Een overzicht van textielproductie in de Vroege Middeleeuwen en specifiek in Dorestad*. Niet uitgegeven.

- Wiel, K., van der, 2001. *Leidse wevershuisjes. Het wisselende lot van de 17e eeuwse Leidse arbeiderswoningen*. Leiden: Primavera Pers.

Websites

- <http://www.kcwaterbodem.nl/page.php?157>
Geraadpleegd op 29/4/2012.
- http://www.amsterdam.nl/stad_in_beeld/geschiedenis/het_wapen_van
Geraadpleegd op 10/5/2012.
- <http://www.amsterdam.nl/@515979/pagina/>
Geraadpleegd op 29/5/2012

Lijst van afbeeldingen

- Afbeelding 1: verzameling lakenloodjes. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 2: Amsterdam, Leiden en Delft met een straal van 15 kilometer eromheen. Afbeelding samengesteld met behulp van: www.freemaptools.com/radius-around-point.htm.
- Afbeelding 3: Binnenzijde van een ongebruikt lakenlood.
Foto: www.collectie.museumrotterdam.nl/objecten/8842
- Afbeelding 4: Dergelijke tangen werden gebruikt om het verzegelproces af te ronden.
Foto: www.lakenhal.nl/watzijndezeobjectendetail.php?id=12.
- Afbeelding 5: een 18e eeuwse schilderij met daarop 16 deelbewerkingen van laken.
Bron: van der Wiel 2001.
- Afbeelding 6: een compleet zegel met afdruk. (Hendrikse 2003).
- Afbeelding 7: replica-lakzegel (voorzijde). Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 8: achterzijde lakzegel. Het bandje heeft hier slechts een decoratieve functie. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 9: drie van de oudste Amsterdamse zegels. Boven: 1347, links: 1419, rechts: 1429. (de Roever en Van Heel 1996/97).
- Afbeelding 10: lakentang uit omstreeks 1350. Foto: www.ngw.nl/heraldrywiki/index.php?title=Amsterdam.
- Afbeelding 11: het mirakel van Amsterdam. Afbeelding uit 1518, met de eerste variant van de Maximiliaanse kroon. Uit: de Roever en van Heel 1996/97.
- Afbeelding 12: raam in de Oude Kerk in Amsterdam met de tweede variant van de kroon van Maximiliaan. Bron: de Roever en van Heel 1996/97.
- Afbeelding 13: de Amsterdamse Westertoren met de zogenaamde "Rudophinische" kroon. Foto: www.radioloo.nl/fotos.htm.

- Afbeelding 14: Het Amsterdamse wapen onder Franse overheersing. Uit: de Roever en van Heel 1996/97.
- Afbeelding 15: Amsterdams stadswapen anno 1816. Uit: de Roever en van Heel 1996/97.
- Afbeelding 16: Wapen van Amsterdam sinds 1898. In 1947 zijn hier nog de woorden "heldhaftig, vastberaden en barmhartig" aan toegevoegd. Bron: de Roever en van Heel 1996/97.
- Afbeelding 17: een variant van het vroegst bekende zegel van Leiden. (Versprille 1966).
- Afbeelding 18: de knielende engelen zijn hier vervangen door twee schilden met gekruiste sleutels. (Versprille 1966).
- Afbeelding 19: contrazegel uit 1364-1416. Uit: Versprille 1966.
- Afbeelding 20: vroegst bekende zegel (1587) met voorstelling van een leeuw met de gekruiste sleutels. (Versprille 1966).
- Afbeelding 21: zegel uit 1775. Bron: Versprille 1966.
- Afbeelding 22: zegel uit 1808-1828 met twee aanziende leeuwen die een schild vasthouden, waarop twee gekruiste sleutels zijn afgebeeld. (Versprille 1966).
- Afbeelding 23: de twee gekruiste sleutels in het Leidse stadswapen, anno 1575. Uit: Versprille 1966.
- Afbeelding 24: waarschijnlijk het vroegste Leidse zegel met daarop slechts één sleutel. Uit: Versprille 1966.
- Afbeelding 25: Delfts grootzegel, anno 1260. (Van Leeuwen 1966).
- Afbeelding 26: Delfts grootzegel, anno 1416. (Van Leeuwen 1966).
- Afbeelding 27: Delfts grootzegel 1472-1628. (Van Leeuwen 1966).

- Afbeelding 28: het vroegst bekende Delftse zegel te zaken. Uit: van Leeuwen 1966.
- Afbeelding 29: zegel ten zaken 1361. Uit: van Leeuwen 1966.
- Afbeelding 30: zegel ten zaken, 1375-1424. Uit: van Leeuwen 1966.
- Afbeelding 31: zegel ten zaken 1444-1785. (Van Leeuwen 1966).
- Afbeelding 32: kleinzegel, 1583-1654. Uit: van Leeuwen 1966.
- Afbeelding 33: links: kleinzegel 1658-1719. Rechts: kleinzegel 1725-1810. (Van Leeuwen 1966).
- Afbeelding 34: Amsterdams lakenlood, circa 1370. Foto: Baart 1988.
- Afbeelding 35: Amsterdams lakenlood, circa 1330-1360. Foto: Baart 1988.
- Afbeelding 36: Amsterdams lakenlood, vz: Amsterdams wapen. kz: Naarder wapen. Foto: Baart 1988.
- Afbeelding 37: in Amsterdam gevonden Amsterdams verfloot. Links: voorzijde, rechts: keerzijde. Foto's: BMA Amsterdam.
- Afbeelding 38: Amsterdams lakenlood (vz) uit Amsterdam met onduidelijke kroon. Foto: BMA Amsterdam
- Afbeelding 39: keerzijde. Foto: BMA Amsterdam.
- Afbeelding 40: Amsterdams staalloot (vz), gevonden in Amsterdam met de tweede kroon van Maximiliaan van Oostenrijk. Foto: BMA Amsterdam.
- Afbeelding 41: Amsterdams loodje (vz) uit Spaarnwoude. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 42: Amsterdams lakenlood uit 1607. (De Roever en Van Heel 1996/1997).
- Afbeelding 43: Amsterdams lakenlood, gedateerd op 1660, gevonden in de omgeving van Leiden.

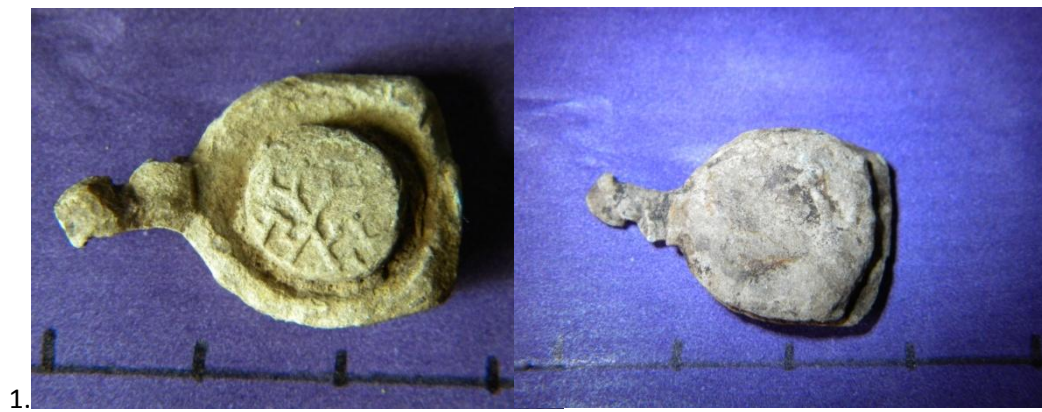
- Afbeelding 44: voorkomen van Amsterdamse lakenloden in Amsterdam, Leiden en Delft. Figuur samengesteld met behulp van: www.mijngrafiek.nl.
- Afbeelding 45: Leids lakenlood uit omstreeks 1275. Foto: Baart 1988.
- Afbeelding 46: Leids lakenlood uit omstreeks 1300. Foto: Baart 1988.
- Afbeelding 47: Leids lakenlood met gekruiste sleutels, anno 1300-1330. Foto: Baart 1988.
- Afbeelding 48: Leids lakenloodje uit Leidschendam. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 49: in Leiden gevonden loodje van vóór 1575. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 50: Leids lakenlood uit Spaarnwoude. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 51: Leids lakenlood (vz). Dit type lood komt voor in Amsterdam, Leiden en Delft. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 52: Leids lakenlood (kz). Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 53: Leids lakenloodje anno 1775, gevonden in de omgeving van Leiden.
- Afbeelding 54: Leids lakenlood met twee gekruiste sleutels. Gevonden in Leidschendam. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 55: moeilijk te dateren Leids lakenlood uit Zoeterwoude. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 56: Leids lakenloodje uit Zoeterwoude. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 57: Leids lakenloodje uit Leiden. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 58: Leids loodje gevonden in Leiden (vz). Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 59: Leids loodje (kz). Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 60: verspreiding van Leidse lakenloden in Amsterdam, Leiden en Delft. Grafiek samengesteld met behulp van www.mijngrafiek.nl.

- Afbeelding 61: in Delft gevonden vroegst te dateren Delfts lakenlood (vz). Foto: Erfgoed Delft.
- Afbeelding 62: keerzijde van vroegst te dateren Delfts lakenlood. Foto: Erfgoed Delft.
- Afbeelding 63: groot Delfts lakenlood (vz) uit de omgeving van Leiden. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 64: in Den Haag gevonden loodje waarop de leeuwen hun staart omhoog houden. Foto: R.J. Boon.
- Afbeelding 65: ook op dit in Leiden gevonden loodje houden de leeuwen hun staart omhoog.
- Afbeelding 66: dit Delftse lakenlood, gevonden in Delft, is te dateren in de periode 1583-1810. Foto: Erfgoed Delft.
- Afbeelding 67: lakenlood met slechts een schildje als beeltenis. Foto: Erfgoed Delft.
- Afbeelding 68: Delfts lakenlood met slechts een schildje met daarop de Delf. Foto: Erfgoed Delft.
- Afbeelding 69: Delfts lakenlood (links: vz, rechts: kz) uit Amsterdam. Foto's: BMA Amsterdam.
- Afbeelding 70: verspreiding van Delftse lakenloden in Amsterdam, Leiden en Delft. Grafiek samengesteld met behulp van www.mijngrafiek.nl.
- Afbeelding 71: globaal overzicht van voorkomen van Leidse loodjes in Leiden, Amsterdam en Delft. Grafiek samengesteld met behulp van www.mijngrafiek.nl.
- Afbeelding 72: overzicht van de in Delft en in omgeving gevonden lakenloden, ingedeeld naar tijd. Grafiek samengesteld met behulp van www.mijngrafiek.nl.
- Afbeelding 73: globaal overzicht van voorkomen van Leidse loodjes in Leiden, Amsterdam en Delft. Grafiek samengesteld met behulp van www.mijngrafiek.nl.

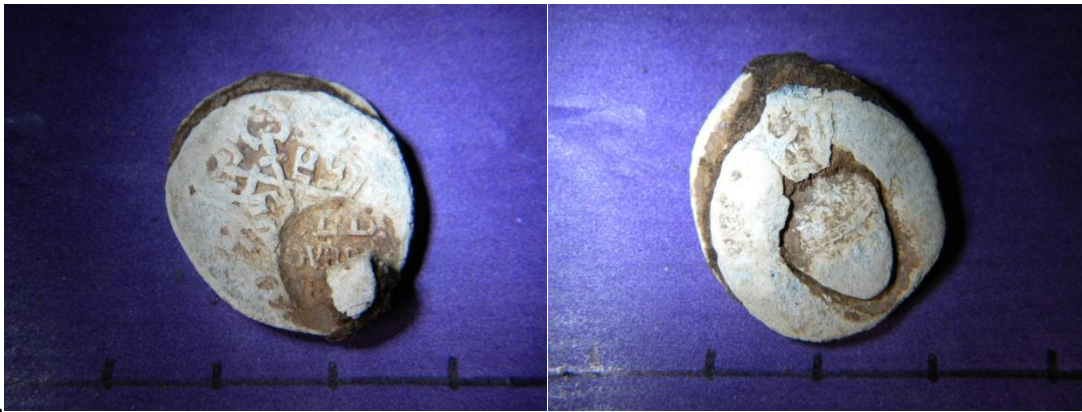
- Afbeelding 74: overzicht van de in Amsterdam en omgeving gevonden lakenloden ingedeeld naar tijd. Grafiek samengesteld met behulp van www.mijngrafiek.nl.

Bijlagen

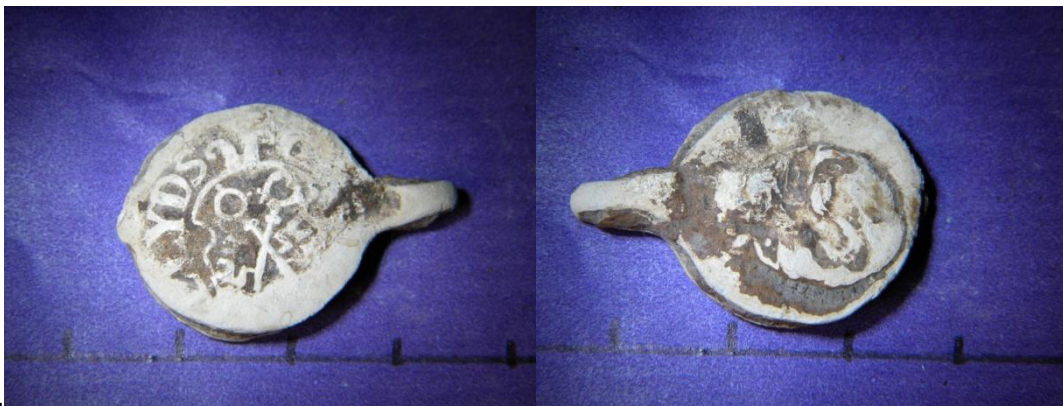
- Catalogus van onderzochte Leidse (beginnend bij 1), Delftse (beginnend bij 73) en Amsterdamse (beginnend bij 98) lakenloden.
- Database van lakenloden uit particuliere en archeologische collecties (beginnend bij pagina 137).

4.

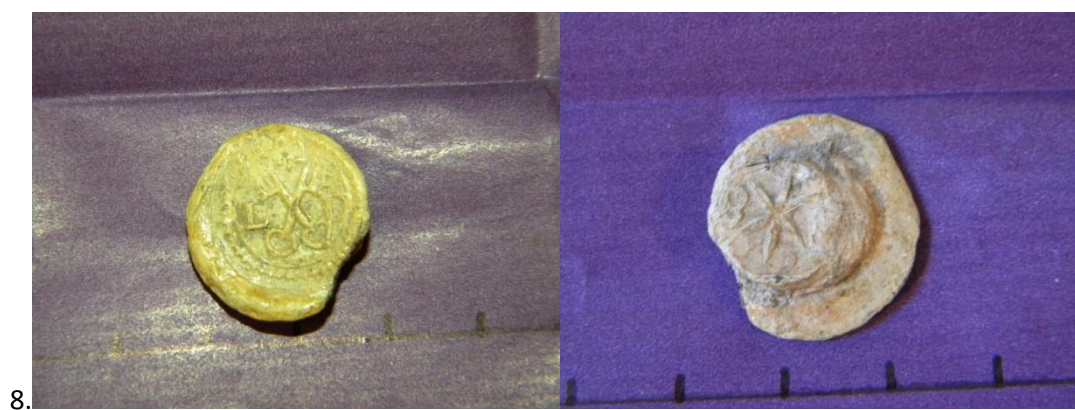
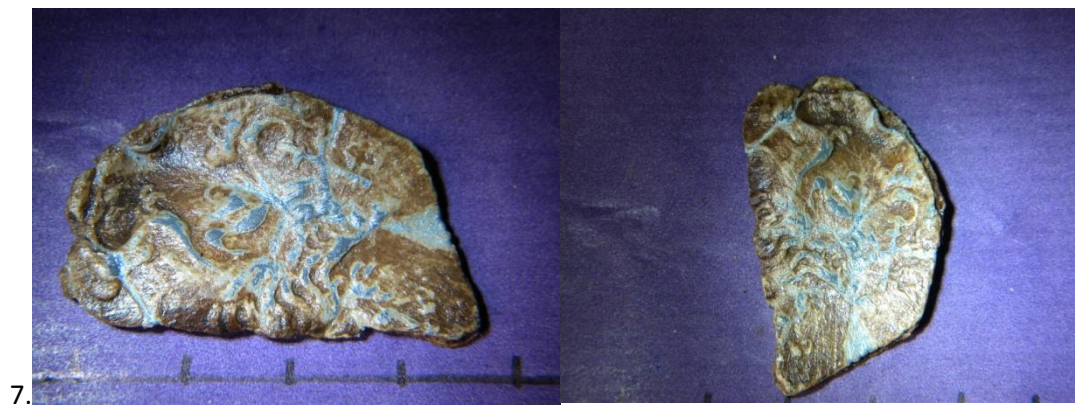

5.

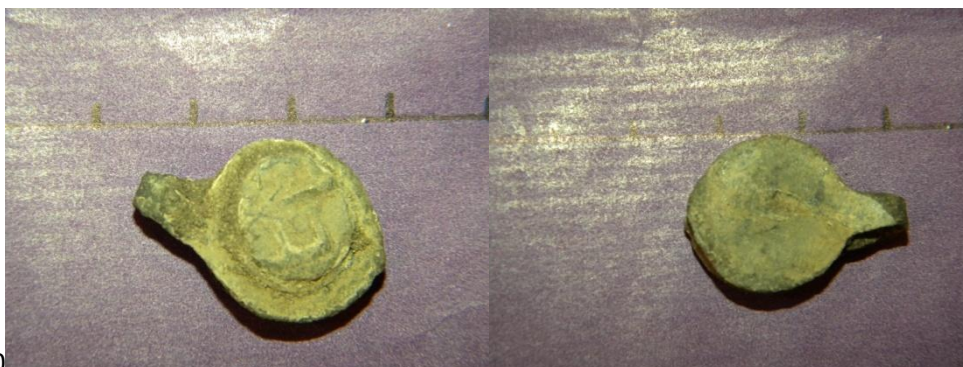

6.

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

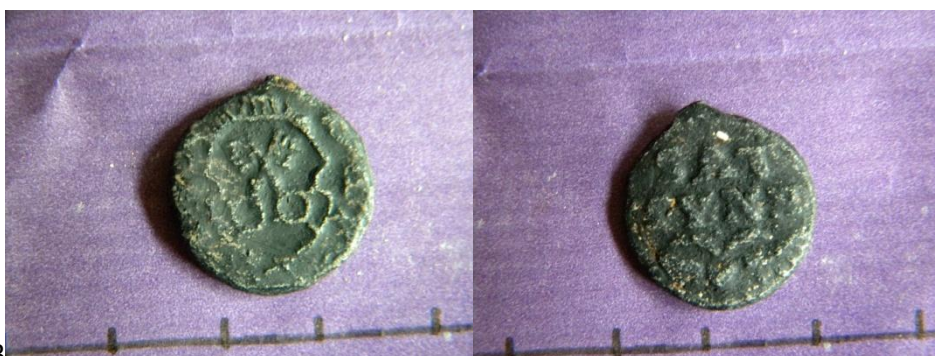
31

32

33

34

35

36

37

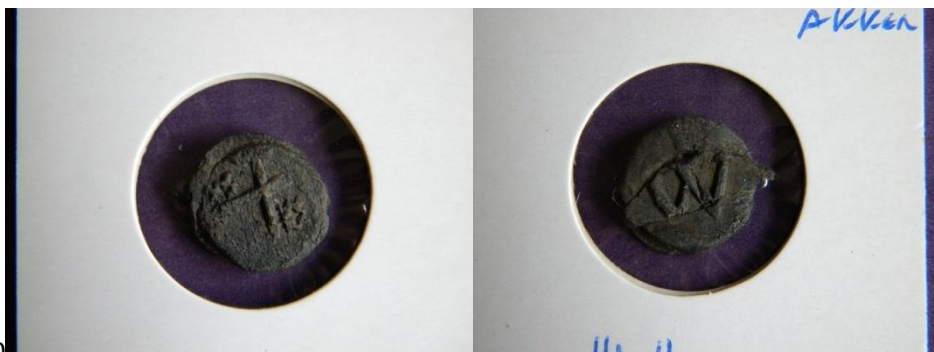
38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

5 cm

53

54

55

56

57

58

59

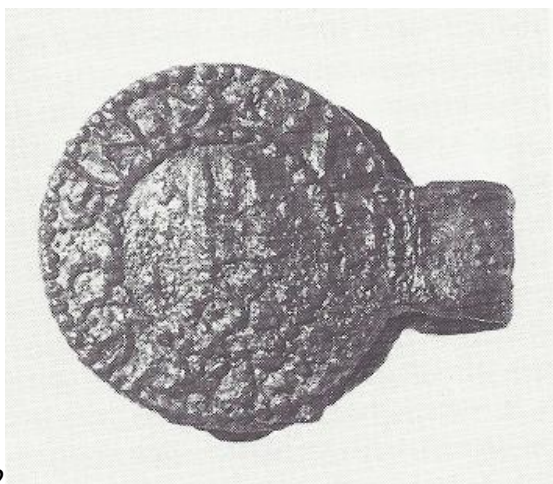

60

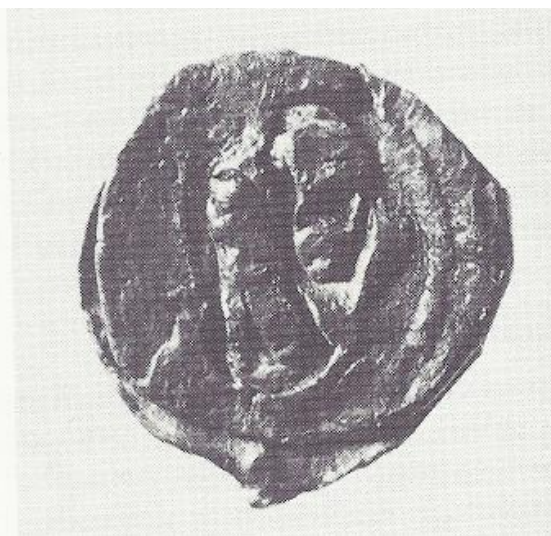
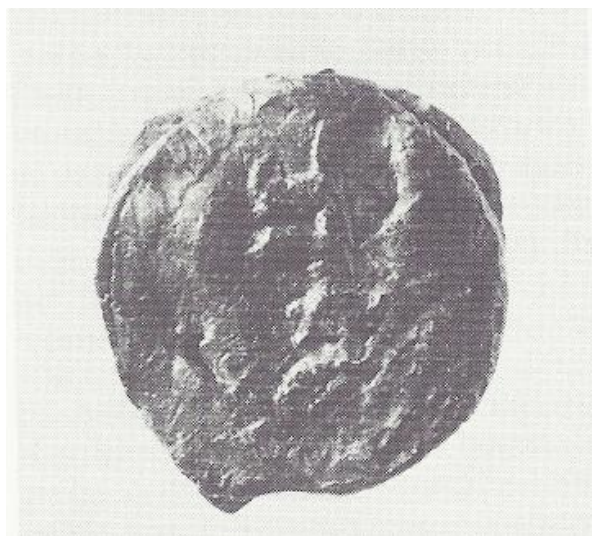

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

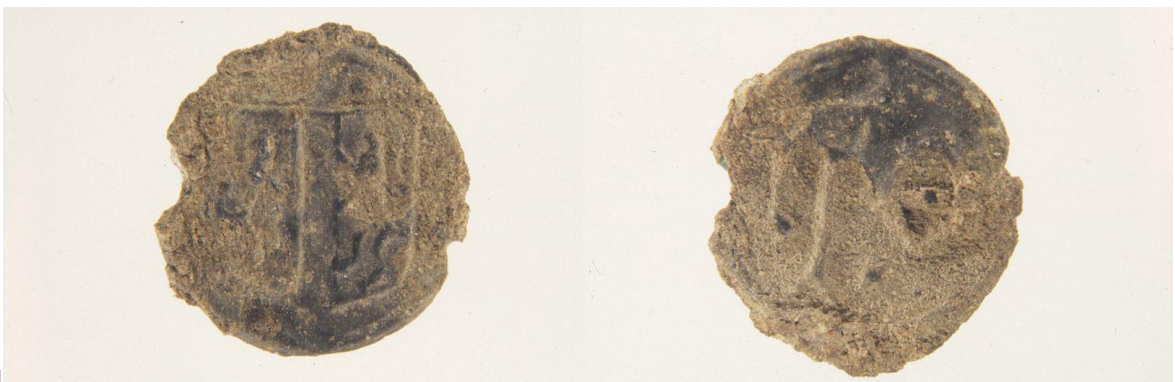
81

82

83

84

85

86

87

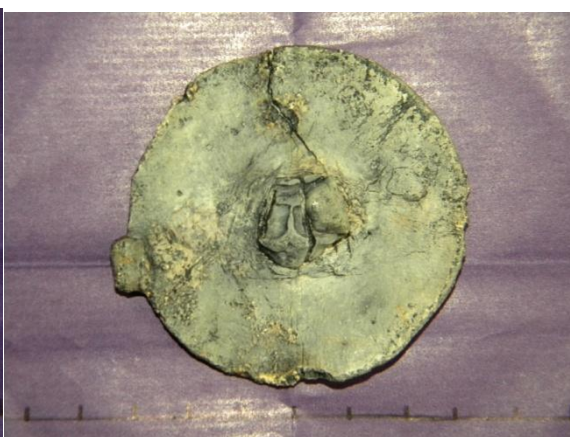
88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

5 cm

5 cm

98

5 cm

5 cm

99

100

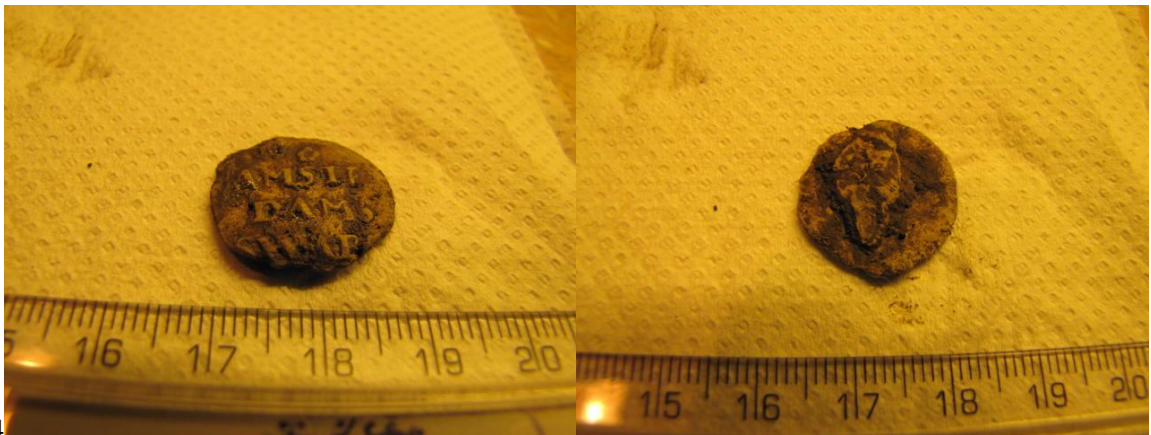
101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

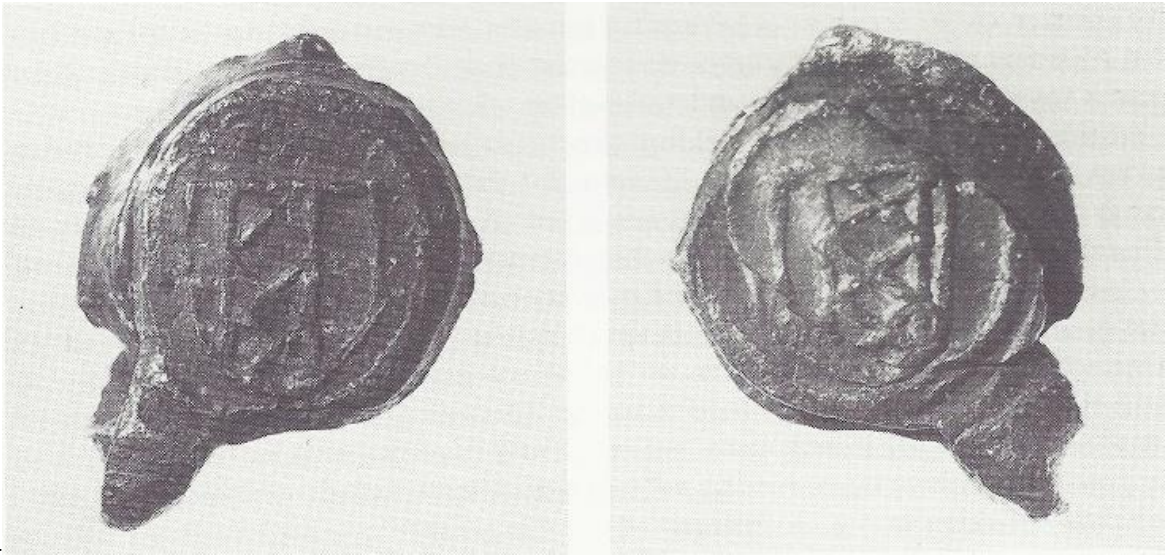
111

112

113

114

115

Id	Stad	Vindplaats	Datering	Bijzonderheden	Klop	Eigenaar	Inventarisnummer	Referentie
13	Leiden	Spaarnwoude	1364-1416			P. Buis	1	
12	Leiden	Spaarnwoude	1575-?		onleesbaar	P. Buis	2	
8	Leiden	Leidschendam	1575-?	Eén zijde ontbreekt	H	B. Schokker	3	
7	Leiden	Leidschendam	1575-?	Bevat stukje textiel	DD DVUBBEL VERW	B. Schokker	4	
6	Leiden	Zoeterwoude (Weipoort)	1575-?			R.J. Boon	5	
11	Leiden	Zoeterwoude (Weipoort)	1575-?			R.J. Boon	6	
5	Leiden	Den-Haag	1575-?	Gehalveerd		R.J. Boon	7	
18	Leiden	Leiden	1575-?			Erfgoed Leiden, Afd. monumenten & archeologie	8	
19	Leiden	Leiden	?			Erfgoed Leiden, afd. monumenten & archeologie	9	
20	Leiden	Leiden	1575-?			Erfgoed Leiden, afd. monumenten &	10	

						archeolog ie		
21	Leiden	Leiden	?-1575			Erfgoed Leiden, afd. monume nten & archeolog ie	11	
17	Leiden	A'dam, Leiden	en Delft	Komt voor: 22x		K. van Buuren	12	
16	Leiden	Nieuwveen	1575-1775			K. van Buuren	12	
23	Leiden	omg. Leiden	1575-?			E. der Nederlan den	13	
24	Leiden	omg. Leiden	1575-?			E. der Nederlan den	14	
25	Leiden	omg. Leiden	1575-?			"Deep"	15	
26	Leiden	omg. Leiden	1575-?			"Deep"	16	
27	Leiden	omg. Leiden	1575-?			T. Wolf	17	
28	Leiden	omg. Leiden	1637		deelbewerk ing	T. Wolf	18	
29	Leiden	omg. Leiden	1575-1775		28	T. Wolf	19	
30	Leiden	omg. Leiden	1575-?		XV	T. Wolf	20	
31	Leiden	omg. Leiden	?			T. Wolf	21	
32	Leiden	omg. Leiden	1575-?		deelbewerk ing	T. Wolf	22	
33	Leiden	omg. Leiden	?			T. Wolf	23	
34	Leiden	omg. Leiden	?-1575			T. Wolf	24	
35	Leiden	omg. Leiden	?		lengtemaat	T. Wolf	25	
36	Leiden	omg. Leiden	1575-?			T. Wolf	26	

37	Leiden	omg. Leiden	1575-?		deelbewerking	T. Wolf	27	
38	Leiden	omg. Leiden	1575-1775		1/2	J.W. Bron	28	
39	Leiden	omg. Leiden	1575-?			J.W. Bron	29	
40	Leiden	omg. Leiden	1575-?			J.W. Bron	30	
41	Leiden	omg. Leiden	?		deelbewerking	J.W. Bron	31	
42	Leiden	omg. Leiden	?	verflood		J.W. Bron	32	
43	Leiden	omg. Leiden	1575-?			J.W. Bron	33	
44	Leiden	omg. Leiden	1575-?			J.W. Bron	34	
45	Leiden	omg. Leiden	?	verflood	P, Leids verwe	J.W. Bron	35	
46	Leiden	omg. Leiden	1575-?			J.W. Bron	36	
47	Leiden	omg. Leiden	1575-?			J.W. Bron	37	
48	Leiden	omg. Leiden	1575-?			J.W. Bron	38	
49	Leiden	omg. Leiden	1575-?			J.W. Bron	39	
50	Leiden	omg. Leiden	1575-?			J.W. Bron	40	
51	Leiden	omg. Leiden	1575-?	staallood		H. Maksimiak	41	
52	Leiden	omg. Leiden	?	verflood	Leidse verw	H. Maksimiak	42	
53	Leiden	omg. Leiden	1575-?	wapen op verbinding		H. Maksimiak	43	
54	Leiden	omg. Leiden	1575-?			H. Maksimiak	44	
55	Leiden	omg. Leiden	1575-?			P. Bakker	45	
56	Leiden	omg. Leiden	1575-?			P. Bakker	46	
57	Leiden	omg. Leiden	1575-?		deelbewerking	P. Bakker	47	

58	Leiden	omg. Leiden	1575-?			P. Bakker	48	
59	Leiden	omg. Leiden	1575-?			P. Bakker	49	
60	Leiden	omg. Leiden	1575-?			P. Bakker	50	
61	Leiden	omg. Leiden	1575-?		Leide verw, X	P. Bakker	51	
62	Leiden	omg. Leiden	1575-?			P. Bakker	52	
63	Leiden	Amsterdam	1575-?		deelbewerk ing	BMA Amsterda m	53	Baart 1977
64	Leiden	Amsterdam	1575-?			BMA Amsterda m	54	Baart 1977
65	Leiden	Amsterdam	1575-?		1/2	BMA Amsterda m	55	Baart 1977
66	Leiden	Amsterdam	?			BMA Amsterda m	56	Baart 1977
67	Leiden	omg. Leiden	1575-?			J. v./d. Vlucht	57	
68	Leiden	Oegstgeest	1575-?			Erfgoed Delft	58	
69	Leiden	Delft	1575-?		Dvbbel verw	Erfgoed Delft	59	
70	Leiden	Delft	1575-?			Erfgoed Delft	60	
71	Leiden	Delft	1575-?		Dvbbel verw	Erfgoed Delft	61	
72	Leiden	Amsterdam	c. 1275			BMA Amsterda m	62	Baart 1988
73	Leiden	Amsterdam	c. 1300			BMA Amsterda	63	Baart 1988

						m		
74	Leiden	Amsterdam	1300-1330			BMA Amsterda m	64	Baart 1988
116	Leiden	Den-Haag	1575-?			Archeolog ie Den- Haag	65	
117	Leiden	Den-Haag	1575-?			Archeolog ie Den- Haag	66	
118	Leiden	Den-Haag	1575-?			Piet de Jutter	67	
119	Leiden	Den-Haag	1575-?			Piet de Jutter	68	
120	Leiden	Rotterdam	1575-?	verflood	Leids Verw	Piet de Jutter	69	
121	Leiden	Rotterdam	1575-?		CRAP ROOT	Piet de Jutter	70	
122	Leiden	Rotterdam	1575-?			Piet de Jutter	71	
123	Leiden	Rotterdam	1575-?	verflood	adelaar	Piet de Jutter	72	
75	Delft	Amsterdam	?			BMA Amsterda m	73	
76	Delft	omg. Leiden	1719-1810			H. Maksimia k	74	
77	Delft	omg. Leiden	1583-1810			H. Maksimia k	75	
78	Delft	omg. Leiden	?			P. Bakker	76	
79	Delft	Delft	?			Museum	77	

						Prinsenhof		
80	Delft	Delft	1583-1810			Erfgoed Delft	78	
81	Delft	Delft	?			Erfgoed Delft	79	
82	Delft	Delft	?			Erfgoed Delft	80	
83	Delft	Delft	?			Erfgoed Delft	81	
84	Delft	Delft	?			Erfgoed Delft	82	
85	Delft	Delft	1583-1810		onleesbaar	Erfgoed Delft	83	
86	Delft	Delft	1351-1360			Erfgoed Delft	84	
87	Delft	Delft	?	achterzijde ontbreekt		Erfgoed Delft	85	
88	Delft	Delft	?	achterzijde ontbreekt		Erfgoed Delft	86	
89	Delft	omg. Leiden	?			T. Wolf	87	
90	Delft	omg. Leiden	?	alleen linkerloodje		Onbekend	88	
3	Delft	Den-Haag	1583-1810			R.J. Boon	89	
92	Delft	omg. Leiden	1583-1810	diameter 70 mm		J.W. Bron	90	
93	Delft	omg. Leiden	?	verfloot		J.W. Bron	91	
94	Delft	Delft	?			Erfgoed Delft	92	
95	Delft	Delft	?			Erfgoed Delft	93	
96	Delft	Delft	?	verfloot	PD	Erfgoed Delft	94	

97	Delft	Delft	?			Erfgoed Delft	95	
98	Delft	Rijswijk	?			Archeolog ie Rijswijk	96	
115	Delft	Den-Haag	1583-1810			Piet de Jutter	97	
99	Amsterd am	Amsterdam	1633			BMA Amsterda m	98	Baart 1977
100	Amsterd am	Amsterdam	1508-?	staallood		BMA Amsterda m	99	Baart 1977
101	Amsterd am	Amsterdam	1493-1508	verflood		BMA Amsterda m	100	Baart 1977
102	Amsterd am	omg. Leiden	1508-?	verflood		J.W. Bron	101	
15	Amsterd am	Spaarnwoude	1508-?			P. Buis	102	
14	Amsterd am	Spaarnwoude	1508-?			P. Buis	103	
103	Amsterd am	omg. Leiden	?	verflood		"deep"	104	
104	Amsterd am	omg. Leiden	1584	staallood		Anoniem	105	
105	Amsterd am	omg. Leiden	1660	staallood		Anoniem	106	
106	Amsterd am	omg. Leiden	1508-?	verflood		Anoniem	107	
107	Amsterd am	omg. Leiden	1584			T. Wolf	108	
108	Amsterd am	omg. Leiden	?	bijzondere voorzijde		T. Wolf	109	

109	Amsterd am	omg. Leiden	1508-?	verflood		T. Wolf	110	
110	Amsterd am	omg. Leiden	1508-?			T. Wolf	111	
111	Amsterd am	omg. Leiden	1508-?	verflood		T. Wolf	112	
112	Amsterd am	Amsterdam	circa 1370			BMA Amsterda m	113	Baart 1988
113	Amsterd am	Amsterdam	1330-1360			BMA Amsterda m	114	Baart 1988
114	Amsterd am	Amsterdam	1375-1400	kz: Naarder wapen		BMA Amsterda m	115	Baart 1988